

De Zeeuwse economie dóór de coronacrisis

Colofon

Deze rapportage is samengesteld door HZ Kenniscentrum Kusttoerisme, als onderdeel van een project voor Provincie Zeeland.

©2020, Kenniscentrum Kusttoerisme

Bij het samenstellen van deze publicatie is de grootste zorgvuldigheid betracht. Kenniscentrum Kusttoerisme is echter niet aansprakelijk voor enige directe of indirecte schade als gevolg van de aangeboden informatie in deze publicatie.

HZ Kenniscentrum Kusttoerisme
p/a HZ University of Applied Sciences
Postbus 364
4380 AJ Vlissingen
Telefoon: 0118 – 489 850
E-mail: info@kenniscentrumtoerisme.nl
Website: www.kenniscentrumtoerisme.nl

Auteurs:

Marije Noordhoek
Maarten Soeters
Diana Korteweg Maris
Margot Tempelman

Inhoudsopgave

Inleiding.....	1
Omgaan met een crisis.....	2
Lange termijnontwikkelingen en -opgaven.....	3
Economische gevolgen van de coronacrisis.....	5
De Zeeuwse uitgangspositie	7
Sector Bouw	8
Sector Detailhandel.....	9
Sector Industrie.....	10
Sector Landbouw & Visserij	11
Sector Onderwijs.....	13
Sector Vervoer en opslag	17
Sector Zorg en Welzijn	19
Algemene conclusies.....	20
Bronnenlijst.....	22
Betrokken experts	36
Bijlagen	
Bijlage 1: Werkgelegenheid naar sectoren.....	37
Bijlage 2: Achtergronden economische ontwikkeling Nederland	38
Bijlage 3: toelichting Zeeuwse uitgangspositie.....	40

Inleiding

De coronapandemie veranderde in snel tempo de gezondheidssomstandigheden, het dagelijks leven, de sociale verhoudingen en de economische vooruitzichten in de hele wereld en daarmee ook in ons land en in onze provincie. De coronacrisis is er één zoals we nooit eerder zagen. Een wereldwijde medische crisis resulteerde in een wereldwijde economische crisis.

Een crisis kenmerkt zich doordat er geen draaiboek voor is, clou is hoe om te gaan met het onbekende. Een crisis begint altijd met zeer veel onduidelijkheid en onzekerheid, waardoor het moeilijk is gefundeerde beslissingen te nemen. Naarmate de tijd vordert komt er steeds meer informatie beschikbaar, aanvankelijk zeer gefragmenteerd en onvolledig. Op economisch vlak zijn er sinds het uitbreken van de coronacrisis honderden publicaties verschenen over de impact van de coronacrisis op de Nederlandse economie en de verschillende economische sectoren. In dat woud van informatie is het lastig om een volledig beeld te krijgen van de situatie in Zeeland.

Provincie Zeeland heeft HZ University of Applied Sciences gevraagd een analyse te maken van de vele bestaande (landelijke en Zeeuwse) rapporten en onderzoeken over de economische impact van de coronacrisis, om zo één samenhangend beeld voor Zeeland te creëren. Tevens is in beeld gebracht welke lange termijn-ontwikkelingen van toepassing zijn, die tijdens de coronacrisis in een stroomversnelling zijn geraakt of juist vertraagd zijn. De literatuuranalyse is afgesloten op 14 september.

Op basis van de literatuuranalyse is in september met experts vanuit de verschillende economische sectoren in Zeeland gesproken over de huidige situatie en welke steun deze sectoren vanuit de Zeeuwse overheden nodig hebben bij hun herstel / toekomstgerichte ontwikkeling. Hiervoor is een tweetal expertsessies georganiseerd, voor de economie als geheel (op 15 september) en voor de vrijetijdseconomie in het bijzonder (op 22 september). Aansluitend is een aantal aanvullende gesprekken gevoerd. Bovendien is kennis ingebracht door een expert in informatiemanagement tijdens crisissituaties. Een overzicht van alle betrokken experts is opgenomen in de bijlage.

In voorliggende rapportage zijn de highlights vanuit de literatuuranalyse gecombineerd met de inbreng van de gesprekspartners, zodat zo steeds een beeld per sector ontstaat. Er zijn veel thema's die in meerdere sectoren spelen, daarom wordt de rapportage afgesloten met een algemene conclusie voor de Zeeuwse economie als geheel.

NB: De literatuuranalyse is afgesloten op 14 september en de expertsessies en gesprekken hebben plaatsgevonden in de tweede helft van september. De effecten van de tweede golf van besmettingen en de nieuwe coronamaatregelen per eind september en medio oktober zijn in deze rapportage niet verwerkt.

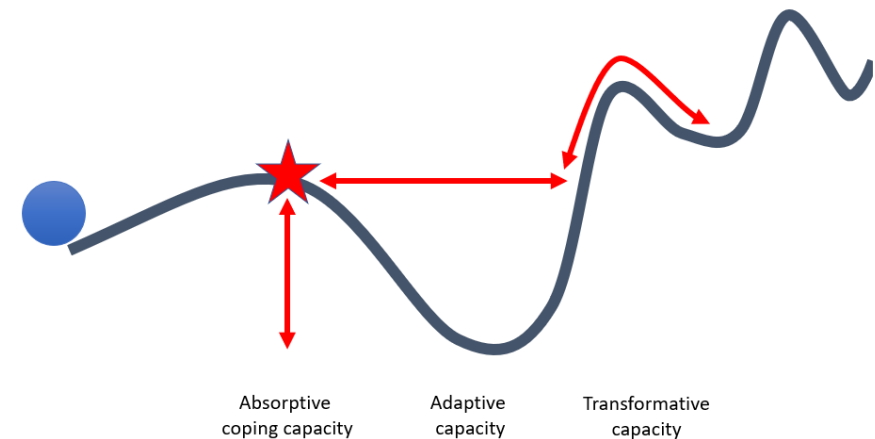
Omgaan met een crisis

Vanwege de onduidelijkheid en onzekerheid in crisissituaties is het van groot belang om mensen kaders mee te geven zodat zij weten waar ze aan toe zijn, zo zegt drs. ing. Kenny Meesters van Tilburg University. Dat biedt mensen de mogelijkheid om zelf een 'routekaart' maken. Stel je voor; je staat op het station en je hoort alleen maar de melding 'de treinen rijden niet'. Wat je wilt weten is: wat kan er dan wel? Als men zegt welke mogelijkheden er wel zijn, dan kun je zelf een plan maken hoe je thuis kunt komen.

Binnen deze kaders ontstaat ruimte voor veerkracht. Dat is niet alleen crisisbeheersing of 'hoe snel kunnen we terug naar het oude', maar juist ook 'ik neem de vlucht vooruit, ik ga voorsorteren op de nieuwe situatie'. Een mooi voorbeeld was de bouwsector, die is min of meer onverstoord doorgegaan, mede dankzij hun protocol 'Samen veilig doorwerken'. Een aantal sectoren kwam in het begin van de coronacrisis zelf met een plan, uitgaande van de gestelde kaders. Zij zeiden: 'we snappen wat jullie willen, afstand en veiligheid, dus zo gaan wij daar mee om.' Je kunt ook de regels voor zijn, door zelf met een plan te komen. De vlucht naar voren nemen. Misschien verschuiven de regels nog wel, worden ze strenger of niet, maar je hebt in ieder geval een kader. En iedereen in die sector of provincie snapt dan: ik kan voor mijzelf een pad verzinnen en ik zie voor mij of mijn bedrijf die rol. Dat schept vertrouwen. Je kunt het zien als een soort trechter, op korte termijn zijn zaken duidelijker, en op de lange termijn onduidelijker, maar zo geef je mensen wel een routekaart voor de korte en lange termijn. Hoe minder informatie en kaders, hoe korter de horizon voor mensen, zo komt men nooit toe aan plannen en investeren.

De veerkracht van een sector of gebied in een crisissituatie kun je op drie manieren uitdrukken. De 'absorptive coping capacity' geeft weer hoe groot de impact van de crisis is.

De 'adaptive capacity' beschrijft hoe lang het duurt om te herstellen. Ten slotte geeft de 'transformative capacity' aan in hoeverre het lukt om te leren van de crisis en meer weerbaar te zijn wanneer zich opnieuw een crisis voordoet.

In veel crises zijn mensen geneigd vooral bezig te zijn met het herstellen van de oude situatie, men wil zo snel mogelijk terug naar wat men had. Zo bouwde men na de aardbeving in Nepal zo snel mogelijk alle houten huisjes weer op, zodat men onderdak had. Bij een volgende aardbeving storten die huisjes echter opnieuw in. Het had getuigd van 'transformative capacity' als men had geïnvesteerd in aardbevingsbestendige huizen. Wellicht een vergezocht voorbeeld, maar essentie is dat het belangrijk is om bij het herstel na een crisis vooral ook te zorgen voor weerbaarheid in de toekomst. Dit betekent dat korte termijnherstel altijd gekoppeld zou moeten worden aan het inspelen op lange termijnopgaven.

Lange termijnontwikkelingen en -opgaven

Naast de impact van de coronacrisis is er sprake van bestaande, doorlopende ontwikkelingen die hun uitwerking kennen op de nationale en Zeeuwse economie. Eerst volgt een kort overzicht, daarna wordt per onderwerp een toelichting gegeven.

Overzicht:

- *Klimaatverandering:* verduurzaming, energietransitie, circulaire economie en veranderend consumentengedrag;
- *Technologische innovatie:* automatisering, digitalisering en robotisering veranderen economie en samenleving
- *Sociale innovatie:* verhoudingen tussen burger, markt en overheid veranderen
- *Globalisering vs. meer lokale focus*
- *Dubbele vergrijzing:* van bevolking en van beroepsbevolking
- Verschuivingen in werkgelegenheid als gevolg van bovenstaande ontwikkelingen vraagt om continue *bij- en omscholing* werknemers

Klimaatverandering

Een overgang naar een duurzame samenleving is belangrijk om klimaatverandering tegen te gaan. Duurzaamheid is in de afgelopen jaren uitgegroeid tot een prioriteit in het beleid in Nederland om onze leefomgeving te sparen voor toekomstige generaties. Door een transitie naar duurzame energiebronnen en een bewustere levensstijl verandert onze economie: verschuivingen in werkgelegenheid van de ene naar de andere sector en veranderingen in het koopgedrag van de consument. De verschuivingen rondom deze ontwikkelingen lijken een doorwerking te kennen naar (bijna) alle sectoren en de economie. Zo vraagt de verschuiving in werkgelegenheid om om- en bijscholing van bestaande werknemers en ontstaat er ruimte voor nieuwe lesprogramma's en banen.

Technologische innovatie

Automatisering, digitalisering en robotisering zorgen ook voor een verandering in onze samenleving. Zo ontstaan er nieuwe banen, verdwijnen oude banen en veranderen bestaande functies. Hierdoor worden in het bedrijfsleven andere kennis en vaardigheden gevraagd. Zo wordt digitale geletterdheid steeds belangrijker. Hiervoor moeten onderwijs en bedrijfsleven goed op elkaar aansluiten en heeft de overheid voornamelijk een faciliterende rol.

Sociale innovatie

De transformatie in het sociale domein zorgt voor een verandering in de verhoudingen tussen burger, markt en overheid. Het wordt hierbij steeds belangrijker om aan sociale behoeften van mensen te voldoen. Daarnaast komt er steeds meer een nadruk te liggen op nieuwe sociale relaties of samenwerkingsverbanden waarbij mensen tot betere of andere resultaten komen in zowel werk als privédomein.

Globalisering

Iedereen op de wereld is steeds meer met elkaar verbonden. Door de openstelling van grenzen kunnen goederen en diensten zich makkelijker verplaatsen. Dit betekent bijvoorbeeld een toename in internationale handel en internationaal reisgedrag. Globalisering kent vele kanten. Zo brengen internationale connecties ons nieuwe kennis en werkgelegenheid door ontstane handel. Aan de andere kant slokt globalisering onze werkgelegenheid op doordat banen verschuiven naar lagelonenlanden en onze internationalisering vaak niet samengaat met duurzaamheidsdoelen.

Dubbele vergrijzing

Nederland vergrijst. Hierdoor ontstaat er in veel sectoren de komende jaren een verhoogde vervangingsvraag en zal in bepaalde sectoren de werkdruk verhoogd worden en werkverandering plaatsvinden. Zo zal er in de zorg een verhoogde druk zijn op werknemers door een toenemend aantal zorgvragenden. Naar verwachting werkt in 2040 1 op de 4 Nederlanders in de zorg (Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, 2019). Daarnaast zullen sectoren te maken krijgen met een werkverandering. Een voorbeeld hiervan is de bouw waar de vraag naar aangepaste woningen alsmaar groter zal worden.

Bijscholing, omscholing en werkgelegenheid

Verschillende invloeden zoals digitalisering, robotisering, verduurzaming en vergrijzing zorgen ervoor dat de arbeidsmarkt van de toekomst een ander aanzien krijgt. Hierdoor verandert de vraag naar vaardigheden onder werknemers. Niet alleen het bijhouden van de digitalisering is belangrijk, ook vaardigheden als betrokkenheid, nieuwe invalshoeken zien en creativiteit zijn belangrijker geworden. Wendbaar zijn is een belangrijke pijler voor zowel werkgever als werknemer.

Economische gevolgen van de coronacrisis

Begin maart verschenen de eerste prognoses over de economische invloed van de coronacrisis. Aanvankelijk werden die gevolgen vrij beperkt ingeschat, maar nu blijkt dat het coronavirus veel diepere sporen zal achterlaten dan aan het begin van de crisis werd voorspeld. Volgens het CBS was het bbp van Nederland in het eerste kwartaal van 2020 0,2% kleiner dan een jaar eerder. In een aantal regio's groeide de economie in het eerste kwartaal nog, maar in het tweede kwartaal was in heel Nederland sprake van economische krimp: een daling van ruim 9% (Centraal Bureau voor de Statistiek, 2020).

Het Centraal Planbureau (CPB) heeft in maart, juni en augustus ramingen gemaakt van de economische ontwikkelingen. In maart was de raming het meest somber, naarmate het jaar vordert worden de ramingen iets minder negatief. In de augustusraming meldt het CPB dat de Nederlandse economie iets minder hard krimpt door het coronavirus dan eerder werd verwacht. "Als er geen nieuwe lockdown nodig is, komt de krimp uit op 5%", aldus CPB. Verwachting voor 2021 is een economische groei van 3% en een werkloosheidspercentage van 7%.

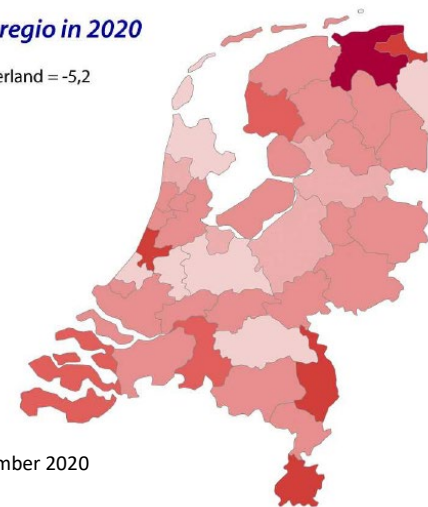
Omdat de ontwikkeling van het corona-pandemie zeer bepalend is voor de vooruitzichten op het economisch herstel heeft het CPB ook een alternatief berekend. In dit alternatief gaat het CPB uit van een lockdown en meer voorzichtigheid bij consumenten en bedrijven. In dat scenario krimpt de economie ook in 2021, met meer dan 3%, en loopt de werkloosheid op tot 10%.

De economische gevolgen van de coronacrisis zijn overal in Nederland voelbaar. De mate waarin varieert door regionale verschillen in economische structuur en specifieke regionale omstandigheden, zo stelt de Rabobank. RaboResearch heeft in juni en september prognoses gemaakt van de economische ontwikkeling per regio; rekening houdend met de economische structuur van regio's. De ene sector wordt immers harder getroffen door de coronacrisis dan de andere; de overheid en de zorgsector draaien op volle toeren; daarentegen worden o.a. de industrie, de transportsector en de horeca (incl. logies) hard geraakt door de crisis. Dit betekent dat vooral regio's die sterker afhankelijk zijn van deze sectoren harder geraakt worden door de coronacrisis. Overall voorspelde Rabobank dat de totale economie in Nederland in 2020 met 5,2% zal gaan krimpen.

NB: De effecten van de recente toename van besmettingen en de nieuwe corona-maatregelen per eind september zijn in deze prognose nog niet verwerkt.

Verwachte groei per regio in 2020

Percentage van het bbp. Nederland = -5,2

Bron: RaboResearch, september 2020

Ook voor de Zeeuwse economie is er een ongekende daling te zien ten opzichte van vorige jaren. Dit komt door een krimp in de indicatoren waaruit het bbp wordt berekend door het Centraal Planbureau voor de Statistiek (CBS). Het CBS berekent het bbp uit de optelling: consumentenbestedingen, investeringen, overheidsaankopen en de waarde van de export minus de waarde van de import. Wat deze cijfers doen op Nederlands niveau in de eerste maanden van de coronacrisis is beschreven in bijlage 2.

Verwachting van Rabobank is dat de Zeeuwse economie in 2020 met zo'n 5,4% tot 5,7% zal krimpen. Deze krimp is wat groter dan het landelijk gemiddelde, o.a. vanwege de relatief omvangrijke industrie- en transportsector in Zeeland. Ook toerisme en horeca is een belangrijke sector in Zeeland die sterk te lijden heeft van de coronacrisis, alhoewel de toename van vakanties in eigen land de schade in deze sector nog enigszins beperkt heeft.

Naast de diverse prognoses zijn ook de eerste feitelijke gegevens beschikbaar vanuit het CBS. In het eerste kwartaal daalde het bruto binnenlands product (bbp) in Zeeuws-Vlaanderen met 1 tot 2% krimp. Voor de rest van Zeeland was er op dat moment nog wel een minimale groei (tussen 0 en 1%). In het tweede kwartaal blijkt de Zeeuwse economie hard geraakt. Voor Zeeuws-Vlaanderen betekent dit een krimp van 6 tot 8%, waar de rest van Zeeland zelfs een krimp heeft doorgemaakt van 8 tot 10%.

De Zeeuwse uitgangspositie

Toekomstvisie Zeeland 2040

De toekomstvisie Zeeland 2040 is bedoeld als kompas, om op lange termijn richting te geven aan de beleidskeuzes in Zeeland. De visie is gebaseerd op de drie megatrends technologisering, verduurzaming en verpersoonlijking, in combinatie met de eigen kracht van Zeeland als deltagebied. 'Kwaliteit van leven' is het doel van Zeeland 2040, 'open Zeeland' de voorwaarde om het doel te bereiken. 'Economische kansen' gaat over het benutten van ontwikkelingen die je overkomen en 'sociale innovatie' over de behoeften van de samenleving.

"In 2040 heeft Zeeland een onderscheidende positie in het verstedelijkte netwerk van West-Europa, gekenmerkt door een excellente kwaliteit van leven, gebaseerd op Zeeuwse waarden".

Speerpunten huidige coalitie

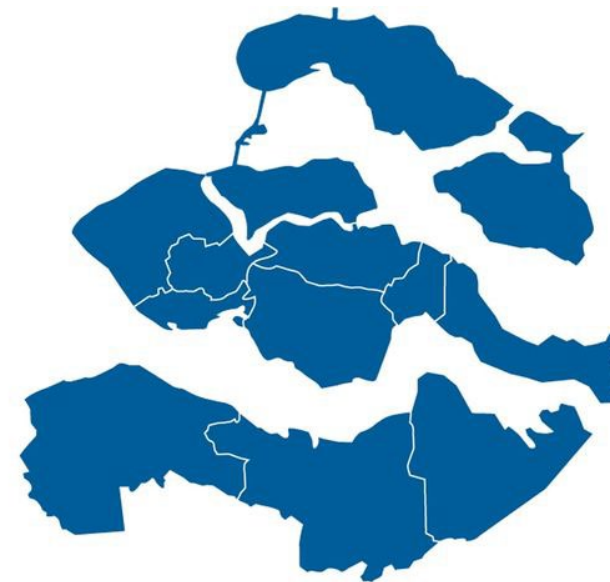
De vijf grote strategische opgaven in het huidige coalitieakkoord van de Provincie Zeeland zijn:

- Inspelen op een veranderend klimaat
- Samen werken aan energietransitie
- Slimme mobiliteit
- Ruimtelijke kwaliteit
- Het zichtbaar maken van Zeeland

Economie en arbeidsmarkt voor de coronacrisis

De Zeeuwse arbeidsmarkt en economie kennen enkele specifieke punten welke ook voor het uitbreken van de coronacrisis actueel waren. Een kort overzicht wordt hieronder weergegeven, een uitgebreide toelichting is te vinden in bijlage 3:

- Voorafgaand aan de coronacrisis werd voor Zeeland een economische groei van 1% voorspeld;
- Zeeland heeft al meerdere jaren een krappe arbeidsmarkt;
- Verschillende sectoren als horeca, techniek, ICT en zorg en welzijn kampen ook nu nog met een tekort aan (gekwalificeerd) arbeidspersoneel;
- Veel jongeren trekken uit de provincie;
- In Zeeland wordt voor bijna 80% van de vacatures beroepsniveau één of twee gevraagd, terwijl het aandeel laagopgeleiden daalt;

Sector Bouw

De Zeeuwse bouwsector telde 11.280 banen in 2019 en was daarmee goed voor 6,1% van de totale werkgelegenheid. Door de gevolgen van het coronavirus is een aantal bestaande trends en uitdagingen in deze sector in een stroomversnelling terechtgekomen.

Om het coronavirus te bestrijden zijn er begin 2020 in veel landen (gedeeltelijke) lockdowns ingesteld. Als gevolg hiervan was het voor ruim de helft van de Nederlandse bouwbedrijven moeilijk om bouwmaterialen tijdig op de bouwplaats te krijgen. Bij één op de vijf bedrijven leidde dit tot vertraging in bouwprojecten. Daarnaast hebben bedrijven moeite om voldoende personeel op de bouwplaats te krijgen. Een ander probleem vanwege de pandemie betreft haperende vergunningsprocedures die niet volledig digitaal kunnen worden afgehandeld. Tijdens de expertsessie werd benoemd dat er grote verschillen zijn tussen de Zeeuwse gemeenten in de wijze waarop zij procedures afhandelen gedurende de coronacrisis. Dit leidt tot vertragingen en het opdrogen van orderportefeuilles.

De orderportefeuilles in de bouw zijn in de eerste maanden van 2020 sterk gekrompen, maar vanaf april werd die daling enigszins gecompenseerd. De gemiddelde werkvoorraad voor de gehele bouwketen laat ten opzichte van de najaarsmeting een daling zien van 0,4 maand tot 8 maanden werk.

Mede door het protocol 'Samen veilig doorwerken' kan de bouw doorgaan. Het protocol biedt duidelijkheid aan bedrijven, bewoners, opdrachtgevers, klanten en alle werkenden over veilig werken tijdens de coronacrisis.

De Noodmaatregel Overbrugging voor Werkbehoud (NOW) geldt niet alleen voor omzetschade als gevolg van het coronavirus, maar ook voor andere oorzaken waardoor omzetverlies kan optreden zoals PFAS en stikstof. De stikstofproblematiek en PFAS-regels hebben naast alle gevolgen van het coronavirus ook een zeer groot effect op deze sector. Als gevolg van deze drie factoren wordt in 2020 krimp verwacht.

Tijdens de expertsessie werd genoemd dat in Zeeland met name infrabedrijven veel problemen ondervinden als gevolg van de PFAS-regelgeving.

Het bestaande woningtekort loopt verder op. Bovendien ligt er vanwege de klimaatdoelstellingen een opgave om bestaande gebouwen te verduurzamen. De vervangings- en onderhoudsopgave aan wegen en bruggen blijft op termijn. Er liggen kansen voor de bouwsector bij anticyclisch investeren, onderhoud en verduurzaming. Vanuit de sector werd hieraan toegevoegd dat deze kansen nog maar beperkt verzilverd kunnen worden. Vooral de woningcorporaties zijn bezig met innovatie, onderhoud en verduurzaming, maar voor hen is dit dan ook een verplichting.

Ondanks de verwachte krimp dit jaar is er een blijvende vraag naar vaklieden in de bouw. Vóór de coronacrisis was er al sprake van een tekort aan personeel in de bouwsector. Veel opleiders hebben de opleidingen weer voortgezet, zodat nieuw personeel straks weer beschikbaar komt. Tijdens de expertsessie werd naar voren gebracht dat er op de korte termijn nog problemen zijn rondom stageplaatsen. Vanuit opleidingen wordt de inhoud van opdrachten voorgeschreven, maar deze kunnen in coronatijden niet altijd worden uitgevoerd. Het onderwijs zou hierin meer mee moeten bewegen.

Er wordt volop ingezet op innovatie en industrialisatie om met minder personeel toch door te kunnen gaan. Deze ontwikkeling wordt versneld door de coronacrisis.

De sector ervaart verschillen in beleid en procedures bij Zeeuwse gemeenten en dit leidt tot vertragingen in vergunningverlening en opdrachtverlening. De sector vindt het wenselijk dat meer afstemming in beleid en procedures in Zeeland plaatsvindt.

Sector Detailhandel

Handel (detail- en groothandel) telde 31.860 banen in Zeeland in 2019 en was daarmee goed voor 17,3% van de totale werkgelegenheid. In dit hoofdstuk wordt ingezoomd op de detailhandel, met name in binnensteden.

N.B. Hoe groothandels geraakt worden door de coronacrisis is afhankelijk van de eindmarkt (bijv. supermarkten, non-food winkels, horeca). De analyse van de situatie in die sectoren biedt tevens inzicht in de positie van gerelateerde groothandels.

De detailhandel keek in de zomer iets positiever naar de toekomst dan in het voorjaar. Het aantal winkelpassanten is echter nog lang niet op het oude niveau en ligt in het derde kwartaal nog altijd 40 tot 50% lager dan in 2019. Winkeliers geven aan te worstelen met de corona-richtlijnen, dagelijks is er sprake van discussies en incidenten met consumenten.

Klanten komen over het algemeen minder vaak, maar kopen wel meer. Deze hogere uitgaven per klant compenseren echter niet het lagere aantal winkelpassanten. Doordat consumenten gericht op pad gaan en vaker alleen komen, neemt het funshoppen af. Men geeft de voorkeur aan winkelen in de eigen omgeving, omdat dit vertrouwd is en omdat men de omzet aan lokale winkeliers gunt. Dit betekent dat vooral de grotere steden met een regionale functie de afname van funshoppen merken. In deze steden zal dit effect hebben op zowel retail als horeca.

De verschillen tussen sectoren zijn groot. De foodsector laat omzetgroei zien, met name in de supermarkten. Dit wordt mede veroorzaakt door het hamsteren in de eerste fase van de lockdown en de verplichte thuisconsumptie tijdens de lockdown. Ook de doe-het-zelfbranche en verkopers van consumentenelektronica en witgoed lieten een groei zien. Er was sprake van grote omzetverliezen in kleding- en schoenenwinkels, in april liep dat landelijk gezien op tot respectievelijk -58% en -45%. Een niet-

representatieve peiling in Zeeuwse steden liet in april nog veel grotere omzetverliezen zien, mede veroorzaakt door het wegblijven van toeristen en, in Zeeuws-Vlaanderen, de belemmering van het grensoverschrijdend verkeer. In de zomer zorgde de forse toename van het binnenlands toerisme juist weer voor veel meer passanten in de Zeeuwse winkelgebieden. De afhankelijkheid van het toerisme speelt zo een grote rol in het presteren van de Zeeuwse winkelgebieden.

De groei van online shoppen is in een stroomversnelling gekomen, in iedere branche. Webwinkels noteerden in april en mei groeipercentages van 40%. Door het vele (gedwongen) thuis zijn hebben nog meer consumenten het gemak van online shoppen ervaren. In iedere leeftijdscategorie is men meer online gaan kopen. De verwachting is dat een substantieel deel hiervan een definitieve verschuiving van fysieke omzet naar online omzet betreft.

In fysieke winkels wordt gemak minder belangrijk dan persoonlijk contact, ervaring en kwaliteit; voor gemak gaat men immers online. Hierdoor ontstaan nieuwe behoeften en producten. Winkeliers en merken dienen nu meer dan ooit een band met de klant te creëren. Voor winkeliers is een onderscheidende formule die klanten motiveert om de winkel te bezoeken belangrijker dan ooit. Digitalisering biedt kansen in de combinatie tussen online en fysiek shoppen. Mkb'ers in de detailhandel kunnen dit nauwelijks alleen. Juist op dit vlak is het van belang dat ondernemers in winkelgebieden samenwerken.

Door veranderend koopgedrag en de digitalisering staan winkelgebieden al enkele jaren onder druk. Het aantal winkelpassanten is afgenomen, online stijgt fors en er is sprake van grote omzetverliezen bij kleding- en schoenenwinkels. Landelijk wordt verwacht dat in dit segment veel winkels de deuren moeten gaan sluiten: in het komend jaar 15% van de non-food winkels, oplopend tot 25-30% in twee jaar. Dit betekent dat de totale leegstand in winkelgebieden fors zal stijgen. Uit het Zeeuwse prestatieonderzoek winkelgebieden bleek begin 2020 dat Zeeland kampt met een fors overaanbod van winkels. Er was al een opgave om de

winkelgebieden aan te passen aan de nieuwe marktomstandigheden, de coronacrisis heeft bestaande trends in een stroomversnelling gebracht en de uitdaging nog groter gemaakt.

Vastgoedpartijen spelen een grote rol in winkelgebieden. Huurprijzen van winkelpanden worden in Nederland voornamelijk gebaseerd op aantal winkelpassanten. Gezien de grote verschuivingen in de markt zijn de huren niet meer in verhouding. Retailers en vastgoedpartijen denken dan ook dat huurprijzen de komende tijd verlaagd dienen te worden en dat de huurcontracten flexibeler zullen moeten worden.

Winkelgebieden zullen moeten inkrimpen om de oplopende leegstand structureel aan te pakken. De hoofdwinkelgebieden moeten aantrekkelijke verblijfsgebieden worden met een mix van kopen, eten, drinken, recreëren en overige functies. Binding met de buurt is belangrijk, ook in kader van leefbaarheid. Optie is om kleinschalige kantoren van bijvoorbeeld uitzendbureaus of publieke diensten terug te brengen naar hoofdwinkelgebieden. Rondom deze kern ligt transformatie naar woningen voor de hand. In veel gebieden zijn de gemakkelijkste transformaties van leegstaande winkels al uitgevoerd. Het gaat dus nu om lastigere en grotere ingrepen, zoals herontwikkeling van hele gebieden om lege stukken stad te voorkomen. In de huidige economische omstandigheden zullen weinig private partijen het initiatief hiertoe nemen. Het lijkt erop dat gemeenten aan zet zijn om de regie in handen te nemen en rigoureuze keuzes te maken.

Op Zeeuws niveau zal goed moeten worden gekeken welke winkelgebieden behouden moeten worden en welke niet. Groeien is ook snijden. Waar ondernemers de samenwerking aan moeten gaan, zouden gemeenten dat ook moeten doen om zo de meest kansrijke gebieden per regio te stimuleren.

Sector Industrie

De sector Industrie telde 23.420 banen in Zeeland in 2019 en was daarmee goed voor 12,7% van de totale werkgelegenheid. Binnen de industrie kunnen drie belangrijke subsectoren worden onderscheiden, zijnde de chemie, de voedingsindustrie en de technologische industrie. Vooral de chemie is een belangrijk cluster in Zeeland.

De industrie werd door verstoringen in de toeleveringsketen al vroeg geraakt door de coronacrisis. Vraaguitval zorgde daarna voor nog meer uitdagingen. Dit heeft zich in de loop van het voorjaar vertaald in een lagere productie en omzet. In het eerste kwartaal was er sprake van een omzetzak van bijna 2%, in het tweede kwartaal daalde de omzet met 17% ten opzichte van het jaar ervoor. Met name de chemische en technologische industrie zagen de omzet in die periode sterk dalen.

De voedingsindustrie had een prima eerste kwartaal, maar als gevolg van de lockdown en de sluiting van de horeca in binnen- en buitenland daalde de omzet in het tweede kwartaal met 6%. Vooral de aardappelverwerkende industrie en vleesproducenten kennen een slecht jaar, voor zuivelverwerkers lijkt de schade mee te vallen.

De internationaal actieve chemiesector had in 2019 al last van de economische groeivertraging. Hier is de coronacrisis in 2020 achteraangekomen. Veel chemische bedrijven hebben tijdens de intelligente lockdown door kunnen werken. De impact van de coronacrisis verschilt sterk per bedrijf, door de grote variëteit in de aard van chemische producten. Dit is bij uitstek zichtbaar bij plastics (polymeren). De afzet aan afnemers uit de automotive industrie nam fors af, maar er was een toename in de afzet van kunststofproducten, voor o.a. verpakkingen, plexiglas, mondkapjes en medische apparatuur. In veel bedrijven hebben dit soort verschuivingen de terugval in vraag verzacht. Desondanks daalde de omzet in de chemische industrie in het tweede kwartaal met 24%.

De chemie is grotendeels afhankelijk van het buitenland en halffabricaten komen wereldwijd in eindproducten terecht. De export is in 2020 sterk teruggevallen. Kijkend naar de belangrijkste exportlanden, daalde de export naar het Verenigd Koninkrijk het hardst (-23%). De export naar Duitsland daalde met 12%. Naar China werd juist 18% meer geëxporteerd. Bedrijven hebben last van het verslechterde handelsklimaat en de mogelijke heroverweging van globale supply chains kan ook een bedreiging zijn. Ook de Brexit en de onduidelijkheden over het toekomstige handelsakkoord met het Verenigd Koninkrijk zijn een grote onzekere factor.

Naast alle marktontwikkelingen gaat de meeste aandacht in de chemie uit naar de energietransitie. Er is sprake van een opgave om de CO₂-uitstoot voor 2030 fors te reduceren en dit vraagt om veel investeringen. In Zeeland werkt de industrie in het havengebied van North Sea Port werkt op allerlei manieren aan de reductie van de CO₂-uitstoot. Als gevolg van de coronacrisis staat het investerend vermogen onder druk. De sector maakt zich dan ook grote zorgen over de invoering van een CO₂-heffing in 2021.

Naast de CO₂-heffing is ook het stikstofdossier van belang voor de sector. Dit leidt tot vertragingen in bouw- en omgevingsvergunningen, hetgeen het vestigingsklimaat onder druk zet, het wordt namelijk aantrekkelijker om elders te investeren.

De sector geeft aan dat binnen de bedrijfsvoering ook human capital een relevant thema is. Niet alleen het werven en behouden van personeel, maar ook het omgaan met verschillende generaties op de werkvloer. Hoe creëer je verbinding tussen oudere en jongere werknemers, hoe stimuleer je oudere werknemers ('fit naar de finish')? Er is een cultuuromslag nodig om in te zetten op inzetbaarheid en employability, in plaats van vertrekregelingen boven een bepaalde leeftijd.

Sector Landbouw & Visserij

De sector landbouw en visserij telde 10.550 banen in Zeeland in 2019 en was daarmee goed voor 5,7% van de totale werkgelegenheid.

Landelijk is de sector sterk afhankelijk van export en een soepele internationale handel. Ook is de afhankelijkheid van binnenlandse markten als de horeca en evenementenbranche groot. Dit maakt de sector kwetsbaar voor vraaguitval en daarmee ook voor grote terugval in de omzet. Om het coronavirus te bestrijden zijn in veel van de exportlanden of in de landen van handelspartners (gedeeltelijke) lockdowns ingesteld. Ook in Nederland werd een intelligente lockdown de realiteit. Hierdoor kwam de vraag nagenoeg tot stilstand, met omzetverlies en tijdelijke overschotten op boerenbedrijven als gevolg. De mate van impact van de coronacrisis kan verschillen per bedrijf. Dit kwam ook naar voren in gesprekken met experts. Hier werd gesteld dat de mate van impact kan verschillen afhankelijk van teelt, producten, contractvormen, ondernemerschap en risicoprofiel.

De agrarische sectoren die tot de voedselketen behoren, vallen onder de cruciale beroepsgroepen die de samenleving draaiende houden. Voor de agrarische sector werd een protocol opgesteld met duidelijke richtlijnen voor werknemers en werkgevers. Daarnaast dient dit protocol als basis voor maatwerkoplossingen per agrarische deelsector. In deze sector gelden tijdens de coronacrisis bovendien ook bepaalde hygiënemaatregelen en veiligheidsrichtlijnen. Experts stellen dat deze een grote invloed op de werkprocessen en de fysieke inrichting van bedrijven kunnen hebben. Deze richtlijnen leidden ook tot problemen met de huisvesting van tijdelijke (buitenlandse) werknemers, omdat op veel locaties te veel personen verbleven om afstand en hygiëne te kunnen waarborgen.

Een korte keten en meer lokale focus wordt steeds belangrijker: de keten tussen boer en consument is vaak lang en voedsel wordt over de hele wereld vervoerd. In Zeeland is sprake van innovatieve projecten op het gebied van bijvoorbeeld nieuwe teelten of andere vormen van landbouworganisatie. Met deze projecten wordt onder andere geprobeerd de keten van boer naar bord zo kort mogelijk te houden.

Gedurende de eerste maanden van de coronacrisis was er een sterk verhoogde vraag direct bij de boer. Zeeuwse boerderijwinkels zagen hun klantenbestand soms verdubbelen. Dit bewuste consumentengedrag en deze verhoogde vraag direct bij de boer betekende een opsteker voor de sector en biedt kansen voor boerderijwinkels op multifunctionele boerenbedrijven. De sector hoopt dat deze verhoogde vraag blijvend is.

De stikstofproblematiek heeft een grote impact op deze sector. Een groot deel van de stikstofuitstoot wordt geproduceerd door de agrarische sector en dus zijn veel (voorgenomen) maatregelen erop gericht om deze uitstoot te reduceren. Dit leidt naar verwachting tot inkrimping van de veestapel en een rem op ontwikkelmogelijkheden bij agrarische bedrijven. Aan deze situatie is tijdens de coronacrisis niets veranderd. Dit blijft een groot issue in de sector. In gesprekken met experts werd opgemerkt dat naast de stikstofproblematiek ook droogte een groot vraagstuk is voor de agrarische sector. 2020 is het derde jaar van droogte en de zoetwatervoorziening is een grote opgave voor Zeeland en diverse andere regio's in Nederland. De coronacrisis komt daar nu nog bovenop.

Inzoomend op de visserij is zichtbaar dat door de coronamaatregelen in diverse landen de afzet van Nederlandse vis werd verstoord. De (gedeeltelijke) sluiting van veel restaurants heeft een daling van de prijs van veel vissoorten tot gevolg. Ook hadden maatregelen tegen het coronavirus in Marokko bijvoorbeeld een grote impact op de capaciteit van pelcentra voor garnalen. Mede door de negatieve impact die de coronacrisis heeft op de economische situatie in Nederland en daarmee de

inkomens, wordt verwacht dat de besteding aan visproducten de komende tijd zal dalen. Al met al werd er dit jaar minder vis aan wal gebracht.

De Nederlandse visserij kende ook voor de coronacrisis al een aantal grote vraagstukken en uitdagingen. Het Noordzeeakkoord vormt een grote opgave voor de sector. Op de Noordzee worden momenteel veel windmolenparken gebouwd. Natuurorganisaties claimen delen van de Noordzee ter compensatie. De Nederlandse vloot verliest zo dus langs twee kanten visgrond. De Brexit leidt tot grote onzekerheid voor de visserij, omdat de Europese vloot mogelijk niet meer mag vissen in de Britse wateren. Ten slotte heeft het verbod op pulsvissen negatieve gevolgen voor de sector. Het in de toekomst gebruiken van een andere vismethode heeft stijgende brandstofkosten als gevolg. Een opsteker voor de sector is dat er in normale marktomstandigheden - een aanhoudende groei is van de vraag naar Nederlandse vis en schaal- en schelpdieren vanuit het buitenland.

Sector Onderwijs

In 2019 waren er in Zeeland in totaal 9.880 banen in deze sector. Dit is een totaal van fulltimers, parttimers en uitzendkrachten. Deze sector is goed voor 5,4% van de werkgelegenheid in Zeeland.

Tijdens de lockdown gingen de scholen tijdelijk op slot en moest het onderwijs noodgedwongen omschakelen naar een onlineprogramma. Na de zomer ging het basis- en voortgezet onderwijs weer volledig fysiek van start, met inachtneming van alle maatregelen. Het beroeps- en hoger onderwijs heeft nog altijd te maken met beperkingen. De invloed van corona en de omslag naar online lesprogramma's is voor de diverse soorten onderwijs zoals basisonderwijs, voortgezet onderwijs en beroeps- en hoger onderwijs verschillend qua impact.

De sluiting van de kinderopvang en het basis- en voortgezet onderwijs bracht verschillende uitdagingen met zich mee. Uit onderzoek blijkt dat de sluiting van scholen de ongelijkheid tussen kinderen heeft vergroot. Zo helpen hoogopgeleide ouders hun kind vaker met het schoolwerk en voelen zij zich hier ook beter toe in staat dan laagopgeleide ouders. Het gevolg is dat kinderen in een zogenoemde kansrijke omgeving meer kunnen leren in een periode met scholing op afstand dan kinderen in een kansarme situatie. Daarnaast kent het thuiswerken ook zijn praktische problemen. Niet ieder kind heeft de beschikking over de ruimte en het materiaal om thuis te werken. Dit bleek bijvoorbeeld uit het feit dat dit jaar meer kinderen dan anders een laptop of iPad kregen via stichting Leergeld Oosterschelderegio.

De opstart van zowel het basis als het voortgezet onderwijs kende zijn uitdagingen. De grootste uitdaging hierbij is waarschijnlijk het lerarentekort. Zeeland kende voor de coronacrisis al een groot lerarentekort wat door de crisis alleen maar versterkt wordt. Dit komt doordat docenten in

een risicogroep problemen hebben met fysieke aanwezigheid op het werk, leraren vaak thuisblijven door ziekte en doordat er lange wachttijden zijn bij het verkrijgen van een testuitslag. Dit zorgt voor tekorten voor de klas. In de toekomst dreigen steeds meer klassen thuis te moeten blijven.

Voor het beroeps- en hoger onderwijs gelden striktere maatregelen en wordt er een mix gehanteerd van on- en offline lessen. Ook het Zeeuwse onderwijs ondervond gevolgen van de pandemie. Zo konden door het coronavirus veel internationale studenten niet naar huis. Ook is de beschikbaarheid van werk- of stageplaatsen een probleem in de coronacrisis. Het beroepsonderwijs in Zeeland constateerde een sterke daling van het aantal Beroeps Begeleidende Leerweg (BBL) trajecten. Als dit niet herstelt, kan dit gevolgen hebben voor het aantal werknemers voor de Zeeuwse arbeidsmarkt en voor het beroepsonderwijs zelf. Het vinden van stageplaatsen is ook een uitdaging waar veel scholen en studenten voor staan. Geplande stages konden vanwege corona soms niet doorgaan en veel leerlingen hebben moeite om een stageplaats te vinden. Daarnaast konden examens niet altijd doorgaan in de coronaperiode. Het mislopen van examens, het uitvallen van lessen en colleges of een kans op afstuderen kan voor vele studenten leiden tot studievertraging die niet meer ingehaald kan worden. Dit heeft naast mogelijke gevolgen voor de kwaliteit van het onderwijs ook mogelijke financiële gevolgen voor studenten: hun beurs loopt af, ze moeten hun lesgeld of collegegeld langer doorbetalen en ze beginnen later met werken. Positief is dat er initiatieven worden opgericht om scholieren toch op de rails te houden met hun studie zoals een samenwerking tussen Roompot Vakanties en Scalda.

Ondanks de versnelde digitalisering door de coronacrisis blijft dit in het onderwijs een uitdaging. Een tekenende uitspraak hierbij van een van de experts is de uitdaging bij het samenstellen van de optimale mix tussen fysiek en online onderwijs: 'Het traditionele onderwijs kan niet in een online mal worden geperst, het vraagt om volledige vernieuwing inclusief de inbedding in de processen'. Daarnaast is het volgens deze expert ook

belangrijk dat maatwerk niet uit het oog verloren wordt: ‘Sommige leerlingen zijn gebaat bij andere vormen van onderwijs (gepersonaliseerd, flexibeler, andere leerroutes). Gepersonaliseerd onderwijs wordt steeds belangrijker’. Dit blijkt ook uit het rapport rondom de toekomst van ons onderwijs. Eigen talenten worden in het huidige onderwijssysteem te weinig gewaardeerd en gestimuleerd en persoonlijke en inhoudelijke ontwikkeling zouden meer centraal moeten staan in het onderwijsproces. De urgentie van maatwerk is door de crisis meer zichtbaar geworden.

Op lange termijn zal moeten blijken wat de huidige invloed van de coronapandemie op het onderwijs voor doorvertaling kent naar het onderwijs in de toekomst en welke gevolgen er zijn voor de arbeidsmarkt door opgelopen achterstanden en vergrote verschillen tussen studenten. Op korte termijn is het van belang aandacht te besteden aan het ontbreken van stages en het aanbod van BBL-trajecten. Daarnaast blijkt uit de analyses dat het probleem van het lerarentekort door de crisis verder versterkt wordt waardoor de vraag naar docenten (nieuw en zijinstroom) groot blijft.

Sector Toerisme, recreatie en cultuur

De sector toerisme, recreatie en cultuur telde 16.130 banen in Zeeland in 2019 en was daarmee goed voor 8,8% van de totale werkgelegenheid. Aan deze sector wordt uitgebreider aandacht besteed, omdat hiervoor een aparte expertsessie heeft plaatsgevonden.

De toerisme en vrijetijdssector is een sector die zeer sterk leidt onder de coronacrisis. De reisbeperkingen, die tot op heden nog steeds wekelijks worden aangepast, hebben het internationale reisverkeer sterk verhinderd. In Nederland heeft de intelligente lockdown in het voorjaar alle vrijetijdsbesteding buitenshuis belemmerd: horeca, logiesaccommodaties, dagattracties, culturele instellingen en evenementen waren gesloten of kenden zeer strikte beperkingen. Zo was er in Zeeland vanaf 30 maart 2020 een verbod op toeristische overnachtingen en hebben vele organisaties tot aan de dag van vandaag te maken met restricties die vanuit de coronamaatregelen gelden. De maatregelen hebben ook gevolgen gehad voor de beleving van gasten. Spontaniteit en sfeer stonden onder druk. Een groot deel van de ondernemers twijfelt over hun overlevingskansen als gevolg van de coronacrisis. Financiële marges zijn zeer klein, waardoor de weerbaarheid van de sector laag is. Dit heeft een impact op de sector, maar ook op de Zeeuwse economie als geheel.

In bepaalde delen van de sector is vooral op korte termijn een hang naar financieel herstel. Bedrijven willen naar de toekomst kijken, een visie op lange termijn vraagt wel om een gezonde financiële situatie op korte termijn. Gezien het seizoensgebonden karakter van de sector, waarin bedrijven gedurende het seizoen een buffer opbouwen voor een rustige(re) winterperiode, worden voornamelijk naar de winter toe financiële problemen bij bedrijven verwacht. De verliezen die zijn geleden in het voorseizoen kunnen niet meer worden ingehaald in de overige maanden van het jaar.

Dit leidt binnen de gehele sector ook tot kleinere marges en minder investeringscapaciteit. Wel zijn er wel grote verschillen te zien in de mate van herstel in de zomer per deelsector.

Logiesaccommodaties kenden een relatief snel herstel ten opzichte van andere subsectoren. Een opsteker was hierbij het aantrekken van het toerisme in eigen land waarbij vooral de regio's buiten de Randstad populair waren. Deze regio's rapporteerden groei in de zomer (na een grotendeels verloren voorseizoen). Desondanks geldt ook hier weer dat niet alle bedrijven even snel herstellen. Voor logiesaccommodaties geldt dat vakantieparken en campings weer goed kunnen presteren. Bij hotels is er een groot verschil tussen leisure en zakelijke markt; het zakelijke segment is grotendeels stilgevallen. Groepsaccommodaties kennen grote problemen vanwege de coronamaatregelen.

Gekeken naar andere deelsectoren als horeca, attracties, evenementen en cultuur is er een minder spoedig herstel te zien. De horeca (excl. logies) heeft te kampen met veel beperkingen als gevolg van coronamaatregelen. Nachtclubs zijn nog altijd gesloten, cafés kunnen nauwelijks rendabel geopend zijn. Verwachting is dat de al hoge faillissement cijfers uit de eerste twee kwartalen nog gaan stijgen in het derde en vierde kwartaal. Wel is het hierbij belangrijk om ook verder te kijken dan de invloeden van de coronacrisis. Deels worden de faillissementen veroorzaakt door het overaanbod dat met name in steden was ontstaan, veel vrijkomende winkelpanden kregen een horeca-invulling, waardoor het aanbod te groot werd voor de vraag. Het herstel in de deelsectoren attracties en evenementen is ook minder voorspoedig. Dagrecreatie in Zeeland ervaart een langdurig effect van de aanhoudende maatregelen omtrent het coronavirus. Veel bedrijven worstelen met de 1,5 meter richtlijnen en kunnen daardoor veel minder bezoekers ontvangen, hetgeen de exploitatie sterk onder druk zet. Bovenop het geleden verlies in het voorseizoen wordt door de aanhoudende restricties veel omzetverlies verwacht. Hoe groot dit verlies is, is afhankelijk van de duur van de maatregelen waarbij het moeilijk is een toekomstperspectief te

formuleren. De culturele sector, waaronder de podiumkunsten, kon pas na de zomer in heel minimale vorm weer wat activiteiten aanbieden en kent nog steeds moeilijke tijden. Zij komen net als bijvoorbeeld de dagattracties in de problemen door de restricties die gelden aan bezoekersaantallen en de extra kosten die gemaakt moeten worden voor het aanbrengen van richtlijnen. De evenementenbranche zit in dezelfde moeilijke situatie. Vele evenementen vinden geen doorgang of vinden online plaats, omdat het niet mogelijk is om te voldoen aan de geldende restricties.

Het geleden omzetverlies en de geldende restricties zorgen voor verschillende nieuwe uitdagingen binnen de gehele sector. Daarbij geldt ook dat de bestaande uitdagingen van voor de crisis niet altijd verdwenen zijn of zich nu misschien in een andere vorm/mate voordoen. Zo zorgde de coronacrisis ervoor dat veel banen binnen de sector onder druk kwamen te staan. Het daadwerkelijke baanverlies bleef in Nederland beperkt door de Tijdelijke noodmaatregel overbrugging voor werkgelegenheid (NOW), maar toch behoort de sector tot de bedrijfstakken waar de meeste banen verloren gingen. Zo hebben bijvoorbeeld concertorganisator Mojo en vele poppodia al veel personeel moeten ontslaan. Ook vanuit de horeca werd er in Zeeland een sterke toename gezien bij de instroom in de WW aldus het UWV. De cultuursector kent op zijn beurt ook een groot baanverlies. Voornamelijk ZZP'ers zien de toekomst somber in. Zij komen vaak niet in aanmerking voor steun vanuit de overheid en zijn voor opdrachten sterk afhankelijk van anderen in de keten. Logiesaccommodaties laten een wisselend beeld zien. Volgens het UWV was er bij hotels minder werk waardoor verschillende banen verloren gingen. Verschillende experts zeggen dat juist meer personeel nodig is om te kunnen voldoen aan de richtlijnen van de 1,5-meter samenleving. Het lijkt tegenstrijdig, maar ondanks de baanverliezen binnen de sector blijft de arbeidsmarkt in Zeeland net als vóór de crisis voor de deelsector horeca krap. Voor bedrijven in de horeca blijft het moeilijk om aan (geschoold) personeel te komen. Eén op de vijf bedrijven in Zeeland had in juni nog steeds moeite met het vinden van personeel en in de zomermaanden is er zelfs een structureel personeelstekort binnen deze deelsector.

De uitdagingen rondom de balans tussen toerisme en leefbaarheid zijn ook in de coronacrisis actueel en misschien zelfs meer zichtbaar geworden. Nederlanders trekken er weer op uit, voornamelijk in eigen land, waarbij vooral buitenactiviteiten populair zijn. Zo melden natuurorganisaties bijvoorbeeld een grote toename van bezoekers. Dit heeft ook negatieve gevolgen zoals overlast, schade en achtergelaten afval. Een groot aantal toeristen - zonder voldoende spreiding - kan zorgen voor problemen, voornamelijk in deze tijd waar bezoekers worden geacht zich aan bepaalde extra maatregelen te houden. Vóór de coronacrisis zochten bestemmingen al naar een betere balans tussen toerisme en leefbaarheid / leefomgeving. Nu is daar bijgekomen dat toeristische spreiding gewenst is om drukte, en zo verspreiding van het coronavirus, te voorkomen. De drukte in het hoogseizoen van dit jaar heeft een druk gelegd op het toeristisch product. Zeeland kende een grote drukte die opgevangen moest worden binnen de bestaande capaciteit en restricties die hierbij gelden. Er zijn verschillende geluiden over het verloop van de zomer. Over het algemeen klinkt het geluid dat ondanks de drukte de beperkende maatregelen hun uitwerking kenden. Zo hebben gemeenten met een hoog aantal toeristen niet meer besmettingen laten zien. Aan de andere kant werd het in Zeeland af en toe als te druk en onveilig ervaren. Een betere spreiding van toerisme is daarom toch gewenst. Dit kan zowel gaan om een spreiding in seizoenen (het aantal gasten meer over de seizoenen verspreiden) als meer spreiding van toeristen tussen bestemmingen (in plaats van alleen toerisme aan de kust, ook het achterland benutten). Hierbij worden allerlei digitale tools versneld ingezet zoals bijvoorbeeld de app voor strandbezoekers in Veere.

Doordat Nederlanders steeds meer op vakantie in eigen land gaan heeft Zeeland gedurende de coronacrisis nieuwe groepen gasten weten aan te trekken. Zo kende de waterrecreatie een opleving: de verkoop van boten, sups en waterrecreatieartikelen nam sterk toe en ook de verhuursector kende een goede zomer. Ook bleek er ruimte te zijn voor groei van het aantal overnachtingen binnen de huidige capaciteit. Met het oog op de toekomst van het toerisme in Zeeland opperen verschillende ondernemers dat het van belang wordt om als bestemming te bepalen welke

doelgroepen passen bij Zeeland, zodat hier collectief op ingezet kan worden om zo deze doelgroep in de toekomst aan Zeeland te binden. Hierbij wordt gedacht aan een eenduidige toeristische visie voor Zeeland. De kracht van het toeristisch product zit hem niet altijd in financiële maximalisatie (uitbreiding van ondernemingen om drukte op te vangen), maar in het vergroten van de kwaliteit van het geboden product. Voor het behoud van een sterke aantrekkingskracht in Zeeland is een goede balans tussen bezoekers, inwoners, ondernemers, gemeenten en overheden nodig om de maatschappelijke waarde van toerisme te kunnen behouden.

Ten slotte staat de sector toerisme, recreatie en cultuur niet op zichzelf. Zeeland is een toeristische provincie bij uitstek en de economische structuur van de provincie is nauw verbonden met het toerisme en vrijetijd domein. De economische gevolgen raakten ook het grote netwerk van toeleveranciers, die op hun beurt ook economische gevolgen ervaren. Ook andere sectoren zoals de detailhandel kenden gevolgen van de krimp van de toeristische sector. Uit onderzoek bleek dat ondernemers een fors omzetverlies hebben gehad. Het gaat om een omzetverlies van 56% in Sluis en 36% in de overige Zeeuwse steden. Uit de resultaten bleek dat de omzet in Zeeuwse steden een sterk seizoenspatroon kent. Dit patroon komt overeen met het algemene seizoenspatroon van toerisme in Zeeland. Ook gaven toeristische bedrijven aan investeringen ter waarde van € 131 miljoen uit te stellen als gevolg van de coronacrisis. Ook dit heeft vervolgens economische gevolgen voor toeleverende bedrijven zoals bijvoorbeeld in de bouwsector. Daarbij is toerisme en recreatie op zijn beurt ook afhankelijk van andere sectoren. Wanneer het streven is om een kwalitatieve doelgroep jaarrond vast te houden zullen ook andere sectoren moeten ondersteunen om deze gast te bedienen in wensen en behoeften. Samenwerkingen met andere sectoren als natuur en landbouw zijn noodzakelijk voor een gevarieerd en jaarrond toeristisch aanbod. Deze onderlinge afhankelijkheid zorgt voor nieuwe uitdagingen. Communicatie is hierbij een belangrijk begrip. Het is van belang dat stakeholders onderling communiceren om tot een eenduidige aanpak te komen.

Uit de analyse blijkt dat er op korte termijn een hang is naar financieel herstel. Daarnaast zoeken bedrijven een manier om optimaal te kunnen werken binnen de geldende restricties en wil de sector graag vooruitkijken. Op lange termijn is er behoefte aan een eenduidig toekomstbeeld met betrekking tot toerisme gedragen door de verschillende stakeholders: inwoners, ondernemers en overheid. Hierbij is aandacht voor balans tussen toerisme en de leefomgeving nodig, een eenduidige focus op een doelgroep passend bij het DNA van Zeeland en het aantrekken van de arbeidsmarkt.

Sector Vervoer en opslag

De sector Vervoer en opslag telde 9.220 banen in Zeeland in 2019 en was daarmee goed voor 5% van de totale werkgelegenheid. Deze sector omvat personen- en goederenvervoer over de weg, het spoor, over water en door de lucht én alle ondersteunende bedrijvigheid, zoals bijvoorbeeld havens en distributiecentra.

De coronacrisis heeft een flinke impact op de sector vervoer en opslag. Kenmerkend is daarbij dat het personenvervoer veel harder getroffen wordt dan het goederenvervoer. Dit is vooral terug te zien in het vliegverkeer en de cruisevaart waar het aantal reizigers door reisbeperkingen en de terughoudendheid van consumenten is ingestort. Thuis werken en het mijden van openbaar vervoer zorgen ervoor dat ook het personenvervoer over de weg en op het spoor naar verwachting met zo'n 35% daalt. In Zeeland is dit o.a. zichtbaar in de dalende reizigersaantallen in het openbaar vervoer en het lagere aantal passages door de Westerscheldetunnel.

Het grootste deel van de bedrijven in transport en logistiek is actief in het goederenvervoer. De impact van de coronacrisis begon met het stilvallen van productie als gevolg van coronamaatregelen in een groot aantal landen. Reisbeperkingen leidden daarnaast tot verstoringen in de im- en export. Het instellen van 'Green Lanes', een aantal maatregelen om vrachtauto's sneller de grens te kunnen laten passeren, moet gaan bijdragen aan het soepeler verloop van het internationale vrachtvervoer. Bedrijven zoeken ook naar alternatieven: in mei bleek bijvoorbeeld dat één op de vijf bedrijven bezig was met aanpassingen in de supply chain ('near shoring'). Voor bijna de helft van die bedrijven was dat op dat moment een tijdelijke maatregel.

Ten slotte was er sprake van vraaguitval, met name voor de transportbedrijven die andere getroffen sectoren zoals cultuur,

evenementen of horeca bevoorraden. Ook consumenten pasten hun consumptiepatronen aan en dit leidde tot verschuivingen in het vervoer. Zo heeft de coronacrisis de groei van e-commerce verder versneld. De omzet van Nederlandse webwinkels steeg in het tweede kwartaal met 45% en PostNL vervoerde bijvoorbeeld 25% meer pakketten. Deze ontwikkeling is ook zichtbaar in de buurlanden. Logistieke dienstverleners en post- en koeriersbedrijven profiteren hiervan. Ook leidt dit tot een toenemende vraag naar last mile-faciliteiten, er is hierdoor al sprake van stijgende huurprijzen op A-locaties.

De impact van de coronacrisis is voor het goederenvervoer al met al minder groot dan in het personenvervoer, maar er zijn grote verschillen op bedrijfsniveau door de verschuivingen tussen goederenstromen en modaliteiten. Binnen Zeeland maakte de coronacrisis een einde aan de gestage groei van de havens binnen North Sea Port, met de meeste impact voor de goederenoverslag in de havens. De containeroverslag ondervond daarentegen geen negatieve gevolgen van de coronacrisis en groeit verder door.

Er is sprake van veel onzekerheid ten aanzien van de toekomst. Het ondernemersvertrouwen in de sector was in augustus weer licht positief, na een aantal maanden van zeer negatieve cijfers. Het coronavirus en de onzekerheid over mogelijke maatregelen speelt een grote rol. Er is sprake van een laag consumentenvertrouwen en dat remt hun consumptie en dus ook het transport. Daarnaast blijft voor de internationale logistiek de handelsoorlog en de toekomstige relatie met het Verenigd Koninkrijk een grote onzekere factor.

Landelijk gezien kwamen tijdens de coronacrisis veel kleine ondernemers in de transportsector niet in aanmerking voor de steunmaatregelen van het kabinet. Meer samenwerken, verder specialiseren of bijvoorbeeld personeel of materiaal verhuren aan collega's, kan helpen de crisis beter door te komen.

Innovatie, onder andere op het vlak van verduurzaming en digitalisering, speelt ook in de sector vervoer en opslag een grote rol. Opgemerkt wordt dat innovatie vaak moeilijk is voor MKB-bedrijven vanwege gebrek aan tijd en middelen. Kijkend naar digitalisering en investeringen in bijvoorbeeld autonoom vervoer is een goed-functionerend netwerk van mobiele telefonie en mobiel internet essentieel. In de grensregio is dit momenteel ontoereikend.

Uit de maandelijkse Corona Monitor van evofenedex blijkt dat een deel van de sector gedurende de gehele crisis te kampen had met personeelsgebrek. Ook de Zeeuwse vervoerssector heeft grote moeite om personeel te werven en te behouden. Het imago van de sector is niet sterk en de sector vist in dezelfde vijver van arbeidskrachten als andere sectoren. Idealiter moet de vijver groter worden, oftewel meer personeel naar Zeeland trekken.

Sector Zorg en Welzijn

De sector zorg & welzijn telde in 2019 31.390 banen in Zeeland en was daarmee goed voor 17,1% van de totale werkgelegenheid.

De coronacrisis heeft een enorme impact op de gehele zorgsector. Het aantal corona-patiënten en de hiervoor benodigde zorg oversteeg begin 2020 de draagkracht van de meeste ziekenhuizen en de reguliere zorg kwam als gevolg hiervan nagenoeg stil te liggen. “De COVID-19 epidemie en de maatregelen om die te bestrijden hebben tot grote verschuivingen in de gezondheidszorg geleid: sommige zorg kwam geheel stil te liggen, soms werd ook zorg in aangepaste vorm gegeven, zoals via de telefoon of via beeldbellen. Het uitstellen, aanpassen of door de patiënt vermijden van zorg kan leiden tot negatieve gevolgen voor de gezondheid”. Op de korte termijn bleek dat men vaak niet naar de huisarts ging bij klachten, operaties werden uitgesteld en zieken vaak niet adequaat genoeg konden worden geholpen. Op de lange termijn wordt een groot effect op de psychische gezondheidszorg verwacht. Eenzaamheid, onzekerheid over werk en inkomen en leefstijl zijn hierin drie belangrijke factoren. Inspanningen van overheid en zorgsector zijn erop gericht om dit scenario in de toekomst te voorkomen.

In deze sector is er een tekort aan personeel wat leidt tot een hoge werkdruk. Digitalisering zou kunnen helpen om de werkdruk van zorgverleners te verlagen en de capaciteit te verhogen. Een aantal succesvolle initiatieven uit de coronacrisis zouden in de toekomst de werkdruk in de zorg kunnen verminderen. Voorbeelden hiervan zijn onder andere videobellen en extra zorg door huisartsen. Tijdens de eerste golf meldden ook veel ex-zorgverleners zich om te helpen. Een oproepdatabase met daarin deze professionals zou in de toekomst goed van pas kunnen komen. Tijdens de expertsessie werd gesteld dat de zorgvraag de komende jaren zal toenemen. Het meer samenwerken van verschillende zorgverleners zou een oplossing kunnen bieden.

Tijdens de expertsessie werd onderschreven dat ook in Zeeland digitalisering een grote vlucht heeft genomen en dat er meer samenwerking is ontstaan tussen verschillende zorgverleners als ziekenhuizen, verzorgingshuizen en thuiszorg.

De zorg in Zeeland richt zijn inspanningen op de voorbereiding voor een crisisscenario zoals die begin dit jaar ontstond. Het is belangrijk om o.a. overal in het land voldoende (uitgerust en tevreden) zorgpersoneel en voldoende persoonlijke beschermingsmiddelen beschikbaar te hebben. Uitgestelde en/of stilgevallen zorg kan leiden tot negatieve gevolgen voor de gezondheid.

Algemene conclusies

In de voorgaande hoofdstukken is een beeld geschetst voor de belangrijkste sectoren van Zeeland. Deze sectoren zijn samen goed voor 75% van alle banen. Vanuit deze sectorale hoofdstukken zijn een aantal universele thema's af te leiden die hier bijeen worden gebracht. Deze worden aangevuld met thema's die onze gesprekspartners in algemene zin hebben opgemerkt.

Vanuit de expertsessies en alle gesprekken blijkt dat er veel financiële zorgen voor de toekomst zijn. Er is sprake van (soms forse) omzetverliezen. Uitstel van betalingen is mooi, maar uiteindelijk moeten deze betalingen wel plaatsvinden. Het derde steunpakket is verder versoerd. Met een winter voor de boeg waarin de coronamaatregelen weer strenger worden maakt men zich zorgen over het voortbestaan van bedrijven. Hoewel de toename van de werkloosheid tot op heden (NB: medio september) meevalt, hangen ontslagen nog steeds als een donkere wolk boven de horizon.

Corona heeft volgens de experts vooral katalyserend gewerkt in een aantal ontwikkelingen. Het heeft geen dingen wezenlijk veranderd, maar bijvoorbeeld versneld of vertraagd. Aan de meeste thema's werd al gewerkt. Het thuiswerken is hét voorbeeld van een ontwikkeling die enorm versneld is door de coronacrisis. We hebben geleerd dat thuiswerken niet geleid heeft tot productiviteitsvermindering. Dat is ook weer een trigger om door te gaan met technologische innovatie. Het ontbreken van persoonlijke interactie is een van de grootste problemen die binnen bedrijven worden gemerkt. Innovatie is leuk, maar we moeten de menselijke factor niet vergeten. In de toekomst bieden hybride werkmodellen eventueel oplossingen. De klimaatagenda is daarentegen fors vertraagd door de coronacrisis. De financiële impact van de coronacrisis zet een rem op het investerend vermogen van bedrijven, ook voor wat betreft het investeren in verduurzaming.

Vanuit de expertsessies wordt sterk aanbevolen om het herstel na de crisis gepaard te laten gaan met inspelen op grote transities. Idealiter wordt hiervoor per sector een langetermijnvisie opgesteld, zodat alle stakeholders binnen deze kaders hun eigen rol kunnen pakken. Gesprekspartners geven aan dat het voor MKB-bedrijven vaak moeilijk is om mee te gaan in deze grote transities, het is van belang om kleine bedrijven hierin actief te betrekken.

Grote transities vragen om innovatie vanuit het bedrijfsleven. De betrokken experts vinden het wenselijk dat fysieke vestigingsvoorwaarden worden geoptimaliseerd, zodat innovatie kan plaatsvinden. Denk hierbij o.a. aan versnellen van procedures voor omgevingsvergunningen en optimaliseren van de mobiel internet in de grensregio.

Innovatie wordt optimaal gevoed vanuit kennis- en innovatie-ecosystemen per sector. Binnen de sectoren zouden grote en kleine bedrijven elkaar moeten verder helpen. Daarnaast is kruisbestuiving en samenwerking tussen sectoren van belang.

De krapte op de arbeidsmarkt in Zeeland is een urgent thema in veel sectoren. Alle gesprekspartners vinden investeren in het binnenhalen van arbeidskrachten een belangrijk speerpunt. Jongeren gaan weg om te studeren en keren niet meer terug. Hoe kun je mensen aanspreken op hun binding met Zeeland? Er worden kansen gezien voor Zeeland als woonprovincie in verband met toename van thuiswerken, waardoor de afstand woon-werkverkeer een kleinere rol speelt. Echter, de vraag naar personeel betreft ook in belangrijke mate banen die niet thuis kunnen worden vervuld, denk aan de zorg, onderwijs, transport, industrie etc. Dus niet alleen Zeeland als woonprovincie, vooral ook Zeeland als werkprovincie! De betaalbaarheid van woningen en leefbaarheid (met name in de grensregio) zijn belangrijke thema's voor het aantrekken van werknemers naar de regio.

Met name in Zeeuws-Vlaanderen lijkt het logisch om het potentieel over de grens beter te benutten. Grensarbeid kent echter vele (administratieve) problemen. De samenwerking tussen Zeeland en Vlaanderen gaat soms moeizaam, zo bleek nog maar eens tijdens de coronacrisis met het plotseling sluiten van grenzen. Het is wenselijk om de barrières voor wonen en werken in de grensregio verder te verkleinen.

De coronacrisis leidt tot tijdelijke wijzigingen in de arbeidsmarkt; op lange termijn zorgen ontwikkelingen als verduurzaming en technologisering tot meer structurele verschuivingen in de arbeidsmarkt. Vanuit dit perspectief is het van belang dat werknemers wendbaar zijn, zodat zij mee kunnen bewegen op de veranderingen in de arbeidsmarkt. Overheden, onderwijs, werkgevers en werknemers hebben daarin ieder hun eigen rol.

Over het algemeen was er al een regionale agenda met belangrijke thema's voor de lange termijn. Tijdens de coronacrisis is vooral de volgorde van thema's veranderd en niet zozeer de inhoud van de agenda zelf.

Gedurende de eerste maanden van de coronacrisis was er bij de gezamenlijke Zeeuwse overheden een gedeeld gevoel van urgentie met betrekking tot de Zeeuwse economie. Gesprekspartners signaleren dat deze urgentie wat weg lijkt te ebben bij gemeenten en dat veel de aandacht uitgaat naar de financiële opgaven in het sociaal domein. Het zou goed zijn om de economische opgaven hoger op de gezamenlijke Zeeuwse agenda te zetten.

In Zeeland is er een bepaalde saamhorigheid en een gevoel van ons-kent-ons. Veel gesprekspartners waarderen de korte lijntjes tussen bedrijfsleven en overheid. Dat is het 'sociaal kapitaal' en vormt het netwerk van mensen die elkaar kunnen helpen uit de crisis te komen. Vanuit dat bestaande sociaal kapitaal is het goed mogelijk een gezamenlijk plan te maken, om van daaruit samen te werken aan een toekomstgerichte ontwikkeling van sectoren en van Zeeland als geheel.

Bronnenlijst

Economie algemeen

- ANP. (2020, 9 maart). Rabobank voorziet krimp Nederlandse economie bij coronapandemie. *ZeelandNet Nieuws*.
<https://www.zeelandnet.nl/nieuws/rabobank-voorziet-krimp-nederlandse-economie-bij-coronapandemie>
- Berenschot. (2020, april). *Actualisatie en beleidsevaluatie "Zeeland in Stroomversnelling"*. Provincie Zeeland. https://www.zeeland.nl/sites/zeeland/files/bijlage_4_-_actualisatie_en_beleidsevaluatie_zeeland_in_stroomversnelling_berenschot.pdf
- Centraal Bureau voor de Statistiek. (2020, 19 augustus). *Grootste economische krimp eerste halfjaar 2020 in Haarlemmermeer*. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2020/34/grootste-economische-krimp-eerste-halfjaar-2020-in-haarlemmermeer>
- Centraal Planbureau. (2020a, maart). *Centraal Economisch Plan 2020*. <https://www.cpb.nl/sites/default/files/omnidownload/CPB-Policy-Brief-Centraal-Economisch-Plan-2020.pdf>
- Centraal Planbureau. (2020b, augustus 17). *Augustusraming 2020-2021 (concept Macro Economische Verkenning 2021) | CPB.nl*. [https://www.cpb.nl/augustusraming-2020-2021#:~:text=Deze%20Augustusraming%20\(de%20concept%20MEV,de%20koopkracht%20voor%20volgend%20jaar.](https://www.cpb.nl/augustusraming-2020-2021#:~:text=Deze%20Augustusraming%20(de%20concept%20MEV,de%20koopkracht%20voor%20volgend%20jaar.)
- Het Parool. (2020, 24 maart). Gaan we iets leren van deze dramatische coronacrisis? *Het Parool*. <https://www.parool.nl/nieuws/gaan-we-iets-leren-van-deze-dramatische-coronacrisis~b3e1121a/>
- HZ Kenniscentrum Kusttoerisme. (2020b, juni). Economische impact coronacrisis op Zeeuwse steden. https://www.kenniscentrumtoerisme.nl/images/c/c1/Rapport_impact_corona_op_Zeeuwse_steden_-_DEF_%28excl._bijlagen%29.pdf
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. (2018, 4 december). *Pilots flexibilisering*. Hoger onderwijs | Rijksoverheid.nl. <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/hoger-onderwijs/experimenten-om-deeltijdonderwijs-flexibeler-maken/pilots-flexibilisering>
- Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. (2019, mei). *Actieprogramma werken in de zorg*. <https://www.actielearnetwerk.nl/wp-content/uploads/2019/05/Actieprogramma-Werken-in-de-Zorg.pdf>
- Movisie. (2017, januari). *Wat werkt bij sociale innovatie*. Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. <https://www.movisie.nl/sites/movisie.nl/files/publication-attachment/Dossier-Wat-werkt-bij-Sociale-innovatie%20%5BMOV-11871662-1.0%5D.pdf>
- NOS. (2020, 26 maart). CPB vreest diepe recessie, economie kan krimpen met 7,7 procent. *NOS*. <https://nos.nl/artikel/2328385-cpb-vreest-diepe-recessie-economie-kan-krimpen-met-7-7-procent.html>
- Panteia. (2020, mei). *CPB Scenario's economische gevolgen coronacrisis voor sectoren, grootteklassen en regio's*. https://www.panteia.nl/default/assets/File/coronaeffecten_sectoraal_regionaal_grootteklasse_fin_2020_05_01.pdf
- Provinciale staten Zeeland. (2014, januari). *Zeeland 2040*. http://www.zeeland2040.nl/nl/magazine/6937/745986/hoofdstuk_4_-_resume.html
- Provincie Zeeland. (z.d.). *Coalitieakkoord 2019-2023: Samen verschil maken | Zeeland*. ROVZ. <https://www.zeeland.nl/gedeputeerde-staten/coalitieakkoord-2019-2023-samen-verschil-maken>
- PZC. (2020, 19 augustus). Kabinet: geen extra geld voor hoger loon zorgmedewerkers. <https://www.pzc.nl/politiek/kabinet-geen-extra-geld-voor-hoger-loon-zorgmedewerkers~a185b6e8/>
- PZC. (2020c, augustus 14). Corona-schade Zeeland: krimp ligt vooral op de loer in de horeca en detailhandel. PZC. <https://www.pzc.nl/zeeuws-nieuws/corona-schade-zeeland-krimp-ligt-vooral-op-de-loer-in-de-horeca-en-detailhandel~a7974ab1/>

- Rabobank. (2020, 14 september). Coronacrisis vergroot economische verschillen tussen regio's. RaboResearch - Economisch Onderzoek. <https://economie.rabobank.com/publicaties/2020/september/coronacrisis-vergroot-economische-verschillen-tussen-regios/#9af2a2c8-274e-4576-b2b9-e04912c04f25>
- Rabobank. (2020, 15 juni). *Regionale prognoses: krimp door corona verschilt per regio*. RaboResearch - Economisch Onderzoek. <https://economie.rabobank.com/publicaties/2020/juni/regionale-prognoses-krimp-door-corona-verschilt-per-regio/>
- RaboResearch. (2020, 9 maart). *Nederland: coronavirus halveert economische groei*. <https://economie.rabobank.com/publicaties/2020/maart/nederland-coronavirus-halveert-economische-groei/>
- Stichting Lisa. (z.d.). Overzicht LISA-data per provincie. <https://lisa.nl/data/gratis-data/overzicht-lisa-data-per-provincie>
- Studio Erasmus Podcast - Bas Jacobs over de economische impact van de coronacrisis*. (2020, 15 mei). [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=QlsvyntfuRQ>
- Technologische ontwikkelingen. (2020, 26 april). *Inspelen op de economie van de toekomst*. Alles over innovatie. <https://www.technologischeontwikkeling.nl/innovatie/inspelen-op-de-economie-van-de-toekomst>
- VNO-NCWwest. (2016a, oktober). *Het belang van Schiphol in de regio*. <https://www.vno-ncwwest.nl/Algemeen%20Dossier/Brochure%20Het%20economische%20belang%20van%20Schiphol%20november%202016.pdf>
- VNO-NCWwest. (2016b, november). *Het belang van Schiphol in de regio - het economisch belang van de luchthaven*. Omgevingsraad Schiphol. <https://www.vno-ncwwest.nl/Algemeen%20Dossier/Brochure%20Het%20economische%20belang%20van%20Schiphol%20november%202016.pdf>

Bouw

- ABN AMRO. (2020, 12 juni). Geef woningcorporaties de ruimte om te bouwen. <https://insights.abnamro.nl/2020/06/geef-woningcorporaties-de-ruimte-om-te-bouwen/>
- ABN Amro. (2020, mei). Overheid kan coronaschade in de bouw beperken. <https://insights.abnamro.nl/2020/05/overheid-kan-coronaschade-in-de-bouw-beperken/>
- ANP. (2020, 19 mei). Veel bouwbedrijven kampen met problemen bij aanvoer materialen. Nieuws.nl. <https://nieuws.nl/economie/20200519/veel-bouwbedrijven-kampen-met-problemen-bij-aanvoer-materialen/>
- Bouwend Nederland & Economisch Instituut voor de Bouw. (2020, juli). BouwActueel Kwartaal 2 2020 - Regio Zuid. <https://www.bouwendnederland.nl/actueel/publicaties/alle-publicaties/12933/bouwactueel-kwartaal-2-2020-regio-zuid>
- Bouwend Nederland. (2020, 15 mei). Brancheorganisaties vragen minister Koolmees om Deel- en Omscholings-NOW. <https://www.bouwendnederland.nl/actueel/nieuws/12191/brancheorganisaties-vragen-minister-koolmees-om-deel-en-omscholings-now>
- Bouwend Nederland. (2020, 5 juni). Ken of heb jij een innovatie in de bouw? Stuur hem in! <https://www.bouwendnederland.nl/actueel/nieuws/11858/ken-of-heb-jij-eeen-innovatie-in-de-bouw-stuur-hem-in>
- Bouwend Nederland. (2020, 8 juni). Reactie BNL op advies Remkes: Massief investeringspakket in bouw- en infra is dé weg uit coronacrisis. <https://www.bouwendnederland.nl/actueel/nieuws/12389/reactie-bnl-op-advies-remkes-massief-investeringspakket-in-bouw-en-infra-is-d%C3%A9-weg-uit-coronacrisis>
- Bouwend Nederland. (2020a, april 22). NOW geldt ook voor door PFAS en stikstof getroffen bedrijven. <https://www.bouwendnederland.nl/actueel/nieuws/11893/now-geldt-ook-voor-door-pfas-en-stikstof-getroffen-bedrijven>

- Bouwend Nederland. (2020b, mei). Voorlopige resultaten enquête onder leden Bouwend Nederland: Coronacrisis - wat zijn de gevolgen voor de infrasector? [https://corona.zeeland.nl/assets/files/Gevolgen%20van%20de%20coronacrisis%20voor%20de%20infrasector%20\(incl%20regio\).pdf](https://corona.zeeland.nl/assets/files/Gevolgen%20van%20de%20coronacrisis%20voor%20de%20infrasector%20(incl%20regio).pdf)
- Bouwend Nederland. (2020c, juni 18). Pleidooi woningbouwalliantie: geef economie impuls met investeringen in woningbouw. <https://www.bouwendnederland.nl/actueel/nieuws/12531/pleidooi-woningbouwalliantie-geef-economie-impuls-met-investeringen-in-woningbouw>
- Bouwend Nederland. (2020d, juni 22). Rijksvastgoedbedrijf houdt orderportefeuilles gevuld. <https://www.bouwendnederland.nl/actueel/nieuws/12571/rijksvastgoedbedrijf-houdt-orderportefeuilles-gevuld>
- Bouwend Nederland. (2020e, juni 30). Gevolgen versoepelingen maatregelen voor samen reizen naar het werk en in de bedrijfsbus. <https://www.bouwendnederland.nl/actueel/nieuws/12668/gevolgen-versoepelingen-maatregelen-voor-samen-reizen-naar-het-werk-en-in-de-bedrijfsbus>
- Centraal Bureau voor de Statistiek. (2020e, augustus 20). Bouw zet voor het eerst in jaren minder om. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2020/34/bouw-zet-voor-het-eerst-in-jaren-minder-om>
- De Bouw Maakt Het. (z.d.). Wij zijn #doorbouwers. <https://www.debouwmaakthet.nl/doorbouwers>
- Economisch Instituut voor de Bouw. (2020a, juni). Crisis en crisismaatregelen in de bouw - reconstructie en vooruitzichten. https://www.bouwendnederland.nl/media/6671/crisis-en-crisismaatregelen-in-de-bouw_web.pdf
- Economisch Instituut voor de Bouw. (2020b, juli). Monitor Bouwketen - voorjaar 2020. https://www.eib.nl/pdf/Monitor%20Bouwketen%20voorjaar%202020_web.pdf
- NU.nl. (2020a, augustus 20). “Corona remt bouw nieuwe woningen, vooral in 2021 flinke krimp”. <https://www.nu.nl/economie/6071960/corona-remt-bouw-nieuwe-woningen-vooral-in-2021-flinke-krimp.html>
- PZC. (2020, 10 juni). Zeeuwse infrabedrijven beginnen corona te voelen: de opdrachtenportefeuille raakt laag. <https://www.pzc.nl/zeeuws-nieuws/zeeuwse-infrabedrijven-beginnen-corona-te-voelen-de-opdrachtenportefeuille-raakt-leeg~a1ba5ac6/>
- Rijksoverheid. (2020, juni). “Samen veilig doorwerken”. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/publicaties/2020/03/27/protocol-samen-veilig-doorwerken>
- Schumacher, P. (2020, 29 april). 100 miljoen voor versnelling duurzame renovatieprojecten huurwoningen. Bouwend Nederland. <https://www.bouwendnederland.nl/actueel/nieuws/11954/100-miljoen-voor-versnelling-duurzame-renovatieprojecten-huurwoningen>
- UWV Arbeidsmarktinformatie, & van der Goorbergh, N. (2020, juni). Coronacrisis: impact op de werkgelegenheid in Zeeland. https://www.aandeslaginzeeland.nl/sites/default/files/bibliotheek/inventarisatie_personeelstekorten_en_overschotten_zeeland_15-05-2020.pdf

Detailhandel

- Accountancy van Morgen. (2020, 17 augustus). Corona stimuleert starten webshop. <https://www.accountancyvanmorgen.nl/2020/08/17/corona-stimuleert-starten-webshop/>
- Centraal Bureau voor de Statistiek. (2020). Detailhandel; omzetontwikkeling. <https://opendata.cbs.nl/#/CBS/nl/dataset/83868NED/table?ts=1602700939509>
- Centraal Bureau voor de Statistiek. (2020c, juni 22). Consumenten iets minder somber in juni. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2020/26/consumenten-iets-minder-somber-in-juni>
- Centraal Bureau voor de Statistiek. (2020e, juni 29). Ondernemers in consumentgerichte branches positiever over toekomst.

- <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2020/27/ondernemers-in-consumentgerichte-branches-positiever-over-toekomst>
- Centraal Bureau voor de Statistiek. (2020f, juli 31). Omzet detailhandel bijna 10% hoger in juni. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2020/31/omzet-detailhandel-bijna-10-procent-hoger-in-juni>
- Centraal Bureau voor de Statistiek. (2020g, augustus 4). Coronacrisis jaagt online winkelen aan in het tweede kwartaal. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2020/32/coronacrisis-jaagt-online-winkelen-aan-in-het-tweede-kwartaal>
- Colliers International. (2020, juni). Experts op de toekomst van vastgoed: Hoe winkelt Nederland in de toekomst? https://retailand.nl/app/uploads/2020/07/202006_Hoe_winkelt_Nederland.pdf
- FNV. (2020, 8 juni). Onderzoek FNV Winkelstraat: werkgevers moeten meer doen aan veiligheid in winkels. FNV. <https://www.fnv.nl/nieuwsbericht/sectornieuws/handel/2020/06/800-winkelmedewerkers-maken-zich-samen-met-fnv-zor>
- Foodpersonality. (2020, 27 augustus). Detailhandel in corona: hoe vreemder het vermogen, hoe sneller je omvalt. <https://www.foodpersonality.nl/detailhandel-corona-hoe-vreemder-vermogen-hoe-sneller-omvalt/>
- Hart van Vlissingen. (2020, 9 april). Online winkelstraat: zo steunen we winkeliers in Vlissingen tijdens de coronacrisis. <https://www.hartvanvlissingen.nl/16080/2020-03-26/online-winkelstraat-zo-steunen-we-winkeliers-in-vlissingen-tijdens-de-coronacrisis.html>
- HZ Kenniscentrum Kusttoerisme. (2020b, juni). Economische impact coronacrisis op Zeeuwse steden. https://www.kenniscentrumtoerisme.nl/images/c/c1/Rapport_impact_corona_op_Zeeuwse_steden_-_DEF_%28excl._bijlagen%29.pdf
- Ik onderneem i.s.m. RaboResearch en Zicht op data. (2020, februari). Prestatieonderzoek winkelgebieden Zeeland.
- Locatus. (2020, 18 juni). Passanten nog lang niet op pre-corona niveau. <https://locatus.com/blog/passanten-nog-lang-niet-op-pre-corona-niveau/>
- PZC. (2020, 6 juli). Ondernemers prijzen klanten en elkaar: De “gunfactor” is nergens hoger dan in de Vlissingse binnenstad. <https://www.pzc.nl/walcheren/ondernemers-prijzen-klanten-en-elkaar-de-gunfactor-is-nergens-hoger-dan-in-de-vlissingse-binnenstad~a816703b/>
- PZC. (2020b, juli 23). Donderwolk boven de detailhandel. <https://www.pzc.nl/opinie/donderwolk-boven-de-detailhandel~a07cc1c6/>
- PZC. (2020b, juni 13). Goes bereidt zich voor op hoogseizoen: “Coronaregels handhaven en gastvrij zijn”. <https://www.pzc.nl/bevelanden/goes-bereidt-zich-voor-op-hoogseizoen-coronaregels-handhaven-en-gastvrij-zijn~aec1e67/>
- PZC. (2020c, juni 9). Supermarktmanager ziet agressie en onbegrip toenemen: “Het gaat tot knokken aan toe”. <https://www.pzc.nl/zeeuws-nieuws/supermarktmanager-ziet-agressie-en-onbegrip-toenemen-het-gaat-tot-knokken-aan-toe~acfbfe25/>
- Q&A Consultancy (2020, juli). Retail postcorona impactanalyse. https://retailand.nl/app/uploads/2020/07/Retailagenda_Retail-postcorona-impactanalyse_juli2020_DEF.pdf
- Rabobank. (2020, april). Retail en groothandel in het hart getroffen door corona. <https://www.rabobank.nl/bedrijven/cijfers-en-trends/detail-en-groothandel/kwartaalupdate-april-2020/>
- Rabobank. (2020a, juli). Rabobank Retail Update. <https://retailand.nl/app/uploads/2020/07/Rabobank-Retail-Update-juli-2020-definitief.pdf>
- Rabobank. (2020b, augustus 18). Coronacrisis verdeelt foodsector in winnaars en verliezers. <https://www.rabobank.nl/bedrijven/cijfers-en-trends/food/coronacrisis-verdeelt-foodsector-in-winnaars-en-verliezers/>

Retailland. (2020a, juli 2). BIZ belangrijk in crisistijd. <https://retailland.nl/biz-belangrijk-in-crisistijd/>

Retailland. (2020b, juli 2). Onderzoek naar recente ontwikkelingen. <https://retailland.nl/onderzoek-naar-recente-ontwikkelingen/>

RetailSonar. (2020, juni). Impact coronacrisis op klantgedrag & winkelprestaties. <https://www.retailinsiders.nl/docs/3b9151b1-d9cb-4ebb-b18c-444430c3ed7c.pdf>

RetailTrends. (2020, 15 juni). Corona en retail: “Veel wat normaal was, is veranderd”. <https://retailtrends.nl/item/60632/corona-en-retail-veel-wat-normaal-was-is-veranderd>

RetailTrends. (2020a, juni 15). Kabinet onderzoekt mogelijke btw-verlaging. <https://retailtrends.nl/news/60730/kabinet-onderzoekt-mogelijke-btw-verlaging>

RetailTrends. (2020b, juni 18). “Retailers, denk na over veranderingen door coronacrisis”. <https://retailtrends.nl/news/60773/retailers-denk-na-over-veranderingen-door-coronacrisis>

RetailTrends. (2020c, juni 22). IRI: “Omzetgroei supermarkten dit jaar 2,9 miljard”. <https://retailtrends.nl/news/60819/iri-omzetgroei-supermarkten-dit-jaar-2-9-miljard>

RetailTrends. (2020d, juni 22). “Ongekende daling bestedingen door coronacrisis”. <https://retailtrends.nl/news/60808/ongekende-daling-bestedingen-door-coronacrisis>

RetailTrends. (2020e, juni 30). Detailhandel boekt grootste omzetgroei in 14 jaar. <https://retailtrends.nl/news/60896/detailhandel-boekt-grootste-omzetgroei-in-14-jaar>

RetailTrends. (2020f, juli 14). Advertorial: Werk aan de winkel. <https://retailtrends.nl/news/60909/werk-aan-de-winkel>

STEC Groep. (2020, mei). Naar vitale (winkel)centra: toekomstperspectief in crisistijd. <https://stec.nl/wp-content/uploads/2020/05/Stec-Groep-Naar-vitale-winkelcentra-toekomstperspectief-in-crisistijd-Mei-2020.pdf>

UWV Arbeidsmarktinformatie, & van der Goorbergh, N. (2020, juni). Coronacrisis: impact op de werkgelegenheid in Zeeland. https://www.aandeslaginzeeland.nl/sites/default/files/bibliotheek/inventarisatie_personeelstekorten_en_overschotten_zeeland_15-05-2020.pdf

Industrie

Bouwend Nederland. (2020b, mei 15). Brancheorganisaties vragen minister Koolmees om Deel- en Omscholings-NOW. <https://www.bouwendnederland.nl/actueel/nieuws/12191/brancheorganisaties-vragen-minister-koolmees-om-deel-en-omscholings-now>

Centraal Bureau voor de Statistiek. (2020, september) Tabel: Nijverheid; productie en omzet, ontwikkeling en index. <https://opendata.cbs.nl/#/CBS/nl/dataset/83838NED/table>

Centraal Bureau voor de Statistiek. (2020h, augustus 7). Productie industrie bijna 10 procent lager in juni. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2020/32/productie-industrie-bijna-10-procent-lager-in-juni>

C-Port. (z.d.). North Sea Port stevent af op nieuw jaarrecord! <https://c-port.nl/actueel/north-sea-port>

Duurzaam Ondernemen. (2020, 20 augustus). Vlaams onderzoek: Corona zal omschakeling naar circulaire economie versnellen. <https://www.duurzaam-ondernemen.nl/vlaams-onderzoek-corona-zal-omschakeling-naar-circulaire-economie-versnellen/>

ING Economisch bureau. (2020, augustus). Extra afzet verlicht coronapijn chemie. <https://www.ing.nl/zakelijk/kennis-over-de-economie/uw-sector/outlook/chemie.html>

ING Economisch bureau. (2020, september). Ook voedingsindustrie gevoelig voor corona. <https://www.ing.nl/zakelijk/kennis-over-de-economie/uw-sector/outlook/voedingsindustrie.html>

ING. (2020, augustus). Industrie krimpt in 2020 met ruim 5%. ING. <https://www.ing.nl/zakelijk/kennis-over-de-economie/uw-sector/outlook/industrie.html>

- ING. (2020, augustus). Machinebouw positieve uitzondering binnen technologische industrie. ING. <https://www.ing.nl/zakelijk/kennis-over-de-economie/uw-sector/outlook/technologische-industrie.html>
- ING. (z.d.). Nowcast: Corona en het effect op de industrie. ING. <https://www.ing.nl/zakelijk/kennis-over-de-economie/uw-sector/industrie/nowcast-corona-effect-op-industry.html>
- LINK Magazine. (2020, 2 september). MCB-klienten: de impact in de maakindustrie van corona valt – vooralsnog – mee. <https://www.linkmagazine.nl/mcb-klienten-de-impact-in-de-maakindustrie-van-corona-valt-vooralsnog-mee/>
- McKinsey & Company. (2020, juni). How the semiconductor industry can emerge stronger after the COVID-19 crisis. <https://www.mckinsey.com/~media/McKinsey/Industries/Advanced%20Electronics/Our%20Insights/How%20the%20semiconductor%20industry%20can%20emerge%20stronger%20after%20the%20COVID%2019%20crisis/How-the-semiconductor-industry-can-emerge-stronger-after-the-COVID-19-crisis.pdf>
- NEVI.nl. (2020, 1 september). Industrie groeit weer - NEVI PMI Augustus. <https://nevi.nl/nieuws/industrie-groeit-weer-%E2%80%93-nevi-pmi%20augustus-52-3>
- North Sea Port. (2020b, juli 16). Groei North Sea Port in 2019 ook te zien in financiële resultaten 2019. <https://www.northseaport.com/groei-north-sea-port-in-2019-ook-te-zien-in-financiele-resultaten-2019>
- NOS. (2020, 7 september). Nederlandse export kromp in eerste half jaar met 9 procent. <https://nos.nl/artikel/2347106-nederlandse-export-kromp-in-eerste-half-jaar-met-9-procent.html>
- Omroep Zeeland. (2020a, mei 8). Zeeuwse lucht juist viezer sinds corona. <https://www.omroepzeeland.nl/nieuws/119764/Zeeuwse-lucht-juist-viezer-sinds-corona>
- Omroep Zeeland. (2020k, september 8). “Invoering CO2-taks gaat Zeeland banen kosten”. <https://www.omroepzeeland.nl/nieuws/122309/Invoering-CO2-taks-gaat-Zeeland-banen-kosten>

- Onze Haven 12: een terugblik door CEO Daan Schalck. (2020, 25 juni). [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=sAs9DBC7Xfs>
- PZC. (2020a, juni 15). Rabobank ietsje positiever over Zeeland. <https://www.pzc.nl/zeeuws-nieuws/rabobank-ietsje-positiever-over-zeeland-br~aba95399/>
- RaboResearch. (2020, 8 juni). Sectorprognoses: na diepe val lijkt de bodem voor veel sectoren bereikt. <https://economie.rabobank.com/publicaties/2020/juni/sectorprognoses-na-diepe-val-lijkt-bodem-voor-veel-sectoren-bereikt/>
- Vermij, H., & de Vries, K. (2020, juni). Gevolgen coronacrisis voor de binnenvaart. <https://topsectorlogistiek.nl/wptop/wp-content/uploads/2020/05/Gevolgen-coronacrisis-binnenvaart-04062020.pdf>

Landbouw & Visserij

- Aan De Slag in Zeeland. (z.d.). “Boeren hebben een oplossing, ook na de coronacrisis” | Aan de slag in Zeeland. <https://www.aandeslaginzeeland.nl/boeren-hebben-een-oplossing-ook-na-de-coronacrisis>
- ABN-AMRO. (2020, juni). Sectorupdate Sierteelt: Sierteelt herstelt zich van grote klap. <https://insights.abnamro.nl/2020/07/sierteelt-herstelt-zich-van-grote-klap/>
- Centraal Bureau voor de Statistiek. (2020, 25 juni). Daling export tuinbouwproducten in april 2020. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2020/26/daling-export-tuinbouwproducten-in-april-2020>
- CoronaMonitor Zeeland. (z.d.-a). Economisch rendabele oplossingen voor stikstofvraagstuk. Corona.Zeeland. <https://corona.zeeland.nl/economisch-rendabele-oplossingen-voor-stikstofvraagstuk.html>
- CoronaMonitor Zeeland. (z.d.-b). Zeeuwse fruitboeren staan voor een uitdaging. Corona.Zeeland. <https://corona.zeeland.nl/zeeuwse-fruitboeren-staan-voor-een-uitdaging.html>

- Food & Agribusiness. (2020, 25 augustus). Schouten: agri en food weerbaarder maken tegen crises. <https://www.foodagribusiness.nl/schouten-agri-en-food-weerbaarder-maken-tegen-crisis/>
- Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit. (2020, 17 april). 650 miljoen voor aanvullende maatregelen agrarische sector op noodpakket. Nieuwsbericht | Rijksoverheid.nl. <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2020/04/15/650-miljoen-voor-aanvullende-maatregelen-agrarische-sector-op-noodpakket>
- Omroep Zeeland. (2020, mei 18). De boer op: “Een spontaan bezoekje of kopje koffie zit er niet meer in”. Omroep Zeeland. <https://www.omroepzeeland.nl/nieuws/119953/De-boer-op-Een-spontaan-bezoekje-of-kopje-koffie-zit-er-niet-meer-in>
- Omroep Zeeland. (2020a, juni 15). Fruittelers buigen zich over huisvesting personeel tijdens corona. <https://www.omroepzeeland.nl/nieuws/120573/Fruittelers-buigen-zich-over-huisvesting-personeel-tijdens-corona>
- Omroep Zeeland. (2020b, augustus 14). Zeeuwen kiezen vaker voor lokaal: toptijd voor boerderijwinkels. <https://www.omroepzeeland.nl/nieuws/121794/Zeeuwen-kiezen-vaker-voor-lokaal-toptijd-voor-boerderijwinkels>
- Provincie Zeeland. (2020, 27 maart). Werknemers gezocht voor Zeeuwse voedselsector. <https://www.zeeland.nl/actueel/werknemers-gezocht-voor-zeeuwse-voedselsector>
- PZC. (2020, 7 september). Amper nog gepelde garnalen te koop: zo pel je ze zelf. <https://www.pzc.nl/koken-en-eten/amper-nog-gepelde-garnalen-te-koop-zo-pel-je-ze-zelf~a86f02de/>
- PZC. (2020, september 4). ING: landbouw herstelt zich in 2021. <https://www.pzc.nl/zeeuws-nieuws/ing-landbouw-herstelt-zich-in-2021~ab285d50/>
- PZC. (2020, september 4). Voedselsector krimpt met 4 procent dit jaar, herstel pas na 2021. PZC. <https://www.pzc.nl/economie/voedselsector-krimpt-met-4-procent-dit-jaar-herstel-pas-na-2021~aefe8063/>
- RaboResearch. (2020, 24 april). Flinke schok in landbouw en bouw kan sterk doorwerken in Nederlandse economie. <https://economie.rabobank.com/publicaties/2020/april/flinke-schok-landbouw-bouw-kan-doorwerken-in-nederlandse-economie/>
- Stigas. (2020, mei). Sectorale Knelpuntenanalyse Corona. https://www.stigas.nl/sites/stigas.nl/files/2020-04/sectorale_knelpuntenanalyse_corona.pdf
- Trouw. (2020, 11 september). De Nederlandse vissersvloot krijgt een flinke klap van de coronacrisis, en daar blijft het niet bij. <https://www.trouw.nl/economie/de-nederlandse-vissersvloot-krijgt-een-flinke-klap-van-de-coronacrisis-en-daar-blijft-het-niet-bij~be659f95d/>
- UWV Arbeidsmarktinformatie, & van der Goorbergh, N. (2020, juni). Coronacrisis: impact op de werkgelegenheid in Zeeland. https://www.aandeslaginzeeland.nl/sites/default/files/bibliotheek/inventarisatie_personeelstekorten_en_overschotten_zeeland_15-05-2020.pdf
- VisNed. (2020, 9 juli). COVID-19 en visserij. <https://www.visned.nl/voor-vissers/covid-19-en-visserij>
- Wageningen University & Research. (2020, 11 september). Fisheries affected by corona crisis. <https://www.wur.nl/en/Research-Results/Research-Institutes/Economic-Research/show-wecr/Fisheries-affected-by-corona-crisis.htm>
- Wageningen University & Research. (2020, 8 april). Visserijgemeenschappen economisch én sociaal geraakt door corona. <https://resource.wur.nl/nl/show/Visserijgemeenschappen-economisch-en-sociaal-geraakt-door-corona.htm>
- ZLTO. (2020, 29 mei). ZLTO sprak 1.500 leden over corona. <https://www.zlto.nl/nieuwsberichten/2020/openbaar/05-mei/zlto-sprak-1.500-leden-over-corona>
- ZLTO. (2020, april 28). Negen ton voor innovatieve projecten. <https://www.zlto.nl/nieuwsberichten/2020/openbaar/04-april/negen-ton-voor-innovatieve-projecten>

ZLTO. (2020, juni 1). LTO: Groene ambities én herstart economie vereisen investeringen.

<https://www.zlto.nl/nieuwsberichten/2020/openbaar/06-juni/lto-groene-ambities-en-herstart-economie-vereisen-investeringen>

ZLTO. (2020, juni 15). Advies Roemer: enkele goede aanbevelingen, ook praktische onuitvoerbaarheden.

<https://www.zlto.nl/nieuwsberichten/2020/openbaar/06-juni/advies-roemer-enkele-goede-aanbevelingen-ook-praktische-onuitvoerbaarheden>

ZLTO. (2020, juni 8). Anderhalvemeter blijft noodzakelijk.

<https://www.zlto.nl/nieuwsberichten/2020/openbaar/06-juni/anderhalvemeter-blijft-noodzakelijk>

ZLTO. (2020d, juli 7). Koning bijgepraat over effect corona op multifunctionele landbouw. <https://www.zlto.nl/nieuwsberichten/2020/openbaar/07-juli/koning-bijgepraat-over-effect-corona-op-multifunctionele-landbouw>

ZLTO. (z.d.). Multifunctionele / Verbrede landbouw. <https://www.zlto.nl/mfl>

Onderwijs

AVS, FvOv, VO-raad, MBO Raad, PO-Raad, LAKS, Vereniging Hogescholen, VSNU, JOB MBO, CNV Overheid, CNV Onderwijs, Interstedelijk Studenten Overleg, Landelijke Studentenvakbond en Branchevereniging Maatschappelijke Kinderopvang. (2020, januari). Toekomst van ons onderwijs. Toekomst van ons onderwijs. https://toekomstvanonsonderwijs.nl/wp-content/uploads/2020/01/ToekomstvanonsOnderwijs_discussiestuk_w eb-1.pdf

PZC. (2020, 3 juni). HZ Vlissingen blijft ondanks coronacrisis in trek bij internationale studenten. <https://www.pzc.nl/zeeuws-nieuws/hz-vlissingen-blijft-ondanks-coronacrisis-in-trek-bij-internationale-studenten~af6ddd2/>

BNR Webredactie. (2020, 31 augustus). Hoge kwaliteit Nederlands onderzoek en onderwijs niet toekomstbestendig. [bnr.nl](https://www.bnr.nl).

<https://www.bnr.nl/nieuws/wetenschap/10419591/hoge-kwaliteit-nederlands-onderzoek-en-onderwijs-niet-toekomstbestendig>

Dienst Uitvoering Onderwijs. (z.d.). Tegemoetkoming voor studenten - Particulier - DUO Particulier. [duo.nl](https://duo.nl/particulier).

<https://duo.nl/particulier/corona/tegemoetkoming-voor-studenten-vanwege-corona.jsp>

BNNVARA. (2020, 24 augustus). Kinderen met milde Covid-symptomen blijken toch zeer besmettelijk. <https://joop.bnnvara.nl/nieuws/kinderen-met-milde-covid-symptomen-blijken-toch-zeer-besmettelijk>

PZC. (2020, 27 mei). Stichting Leergeld geeft meer laptops weg door corona. <https://www.pzc.nl/bevelanden/stichting-leergeld-geeft-meer-laptops-weg-door-corona~aaa8a23ef/>

NOS. (2020, 30 april). Geen laptop of minder hulp: ongelijkheid groeit door thuisonderwijs. NOS. <https://nos.nl/nieuwsuur/artikel/2332244-geen-laptop-of-minder-hulp-ongelijkheid-groeit-door-thuisonderwijs.html>

NU.nl. (2020a, augustus 7). UMC Utrecht start onderzoek naar corona op middelbare scholen. <https://www.nu.nl/utrecht/6069342/umc-utrecht-start-onderzoek-naar-corona-op-middelbare-scholen.html>

Omroep Zeeland. (2020d, juni 30). Scholieren krijgen geld busabonnement uit coronatijd terug. <https://www.omroepzeeland.nl/nieuws/120895/Scholieren-krijgen-geld-busabonnement-uit-coronatijd-terug>

PO Raad. (2020, 8 juli). Leren van de coronacrisis: een belangrijke maar complexe uitdaging | . <https://www.poraad.nl/nieuws-en-achtergronden/leren-van-de-coronacrisis-een-belangrijke-maar-complexe-uitdaging>

Scalda. (2020, 5 juni). Studenten kunnen toch afstuderen dankzij samenwerking Scalda en Roompot | Scalda. <https://www.scalda.nl/nieuws/studenten-kunnen-toch-afstuderen-dankzij-samenwerking-scalda-en-roompot>

AD. (2020, 27 juli). Aanzienlijk meer scholieren geslaagd voor eindexamen. <https://www.ad.nl/binnenland/aanzienlijk-meer-scholieren-geslaagd-voor-eindexamen~aa18e757/>

UWV Arbeidsmarktinformatie, & van der Goorbergh, N. (2020, juni). Coronacrisis: impact op de werkgelegenheid in Zeeland. https://www.aandeslaginzeeland.nl/sites/default/files/bibliotheek/inventarisatie_personeelstekorten_en_overschotten_zeeland_15-05-2020.pdf

van de Kastele, T. (2020a, juni 2). Terug naar school: "Het is even wennen, maar ik ben blij dat ik mijn vrienden weer zie". PZC. <https://www.pzc.nl/zeeuws-nieuws/terug-naar-school-het-is-even-wennen-maar-ik-ben-blij-dat-ik-mijn-vrienden-weer-zie~a6245150/>

PZC. (2020b, juni 20). Coronacrisis gijzelt UCR-studenten uit alle windstreken: "Ik vier mijn verjaardag helemaal alleen". <https://www.pzc.nl/zeeuws-nieuws/coronacrisis-gijzelt-ucr-studenten-uit-alle-windstreken-ik-vier-mijn-verjaardag-helemaal-alleen~a313d3b7/>

Toerisme, Recreatie en Cultuur

Centraal Bureau voor de Statistiek. (2020a, mei 29). Omzet horeca daalt sterk in eerste kwartaal 2020. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2020/22/omzet-horeca-daalt-sterk-in-eerste-kwartaal-2020>

Centraal Bureau voor de Statistiek. (2020e, september 4). Na recordjaar 2019 keldert toegevoegde waarde toerisme in eerste helft 2020. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2020/36/na-recordjaar-2019-keldert-toegevoegde-waarde-toerisme-in-eerste-helft-2020>

CoronaMonitor Zeeland. (2020, 5 juli). Dit is een goeie tijd om een restaurant te beginnen. <https://corona.zeeland.nl/dit-is-een-goede-tijd-om-een-restaurant-te-beginnen.html>

CoronaMonitor Zeeland. (z.d.-b). Sport & Cultuur tas voor thuis. <https://corona.zeeland.nl/sport-en-cultuur-tas-voor-thuis.html>

Cultuur+Ondernemen. (z.d.). Digitaal DNA - digitale innovatie van verdienmodellen. <https://www.cultuur-ondernemen.nl/product/digitaal-dna>

De Volkskrant. (2020, 2 juli). Private fondsen schieten cultuursector te hulp in Kickstart Cultuurfonds. <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/private-fondsen-schieten-cultuursector-te-hulp-in->

[kickstart-cultuurfonds~bd8dcfad/?referer=https%3A%2F%2Fcorona.zeeland.nl%2Fprivate-fondsen-schieten-cultuursector-te-hulp.html](https://www.volkskrant.nl/cultuur-media/bezoeker-wordt-proefkonijn-smart-distance-lab-test-het-gedrag-van-kijkers-op-the-art-fair~ba7f0860/)

De Volkskrant. (2020, 30 augustus). Bezoeker wordt proefkonijn: Smart Distance Lab test het gedrag van kijkers op The Art Fair. <https://www.volkskrant.nl/cultuur-media/bezoeker-wordt-proefkonijn-smart-distance-lab-test-het-gedrag-van-kijkers-op-the-art-fair~ba7f0860/>

EenVandaag. (2020, 15 juni). Horeca vindt strenge handhaving 1,5 meter oneerlijk: "Ik zie supermarkten nooit boetes krijgen".. <https://eenvandaag.avrotros.nl/item/horeca-vindt-strenge-handhaving-15-meter-oneerlijk-ik-zie-supermarkten-nooit-boetes-krijgen/>

EenVandaag. (2020, 9 juni). Op vakantie in coronatijd? Helft blijft thuis deze zomer: "Hier heb ik controle over de risico's". <https://eenvandaag.avrotros.nl/panels/opiniepanel/alle-uitslagen/item/op-vakantie-in-coronatijd-helft-blijft-thuis-deze-zomer-hier-heb-ik-controle-over-de-risicos/>

Europees toerisme krijgt genadeloze dreun in 2020. (z.d.). FD. <https://corona.zeeland.nl/europees-toerisme-krijgt-genadeloze-dreun-in-2020.html>

FD. (2020, 22 juni). En wie helpt de culturele zzp'er uit de brand? <https://corona.zeeland.nl/en-wie-helpt-de-culturele-zzper-uit-de-brand.html>

Hart van Nederland. (2020, 21 september). Belgische toeristen blijven weg uit Zeeland na oranje reisadvies. <https://www.hartvannederland.nl/nieuws/2020/belgische-toeristen-zeeland/>

Heijenga, M. (2020, 9 juni). #hiermoetjzijn? Het wordt vooral spreiden met veel vakanties in eigen land (en dat is een hele uitdaging). EenVandaag. <https://eenvandaag.avrotros.nl/item/hiermoetjzijn-het-wordt-vooral-spreiden-met-veel-vakanties-in-eigen-land-en-dat-is-een-hele-uitdaging/>

HISWA-RECRON. (2020, 26 augustus). Omzetverlies van 18% in watersport- en recreatiesector.

<https://www.hiswarecron.nl/actueel/nieuws/watersport-en-recreatiesector-18>

Horwath HTL. (2020, 10 september). Persbericht HOSTA 2020: Nederlandse hotelmarkt wacht op coronavaccin.
<https://horwathhtl.nl/news/persbericht-hosta-2020-nederlandse-hotelmarkt-wacht-op-coronavaccin/>

HZ Kenniscentrum Kusttoerisme. (2020, april 2). Roep om passende maatregelen voor getroffen toeristische sector.
https://www.kenniscentrumtoerisme.nl/wiki/index.php/Event_00139

HZ Kenniscentrum Kusttoerisme. (2020, juli). Economische impact coronacrisis op Zeeuwse vrijetijdseconomie.
https://www.kenniscentrumtoerisme.nl/images/6/6f/Rapport_impact_corona_op_Zeeuwse_vrijetijdseconomie_%28DEF%29.pdf

HZ Kenniscentrum Kusttoerisme. (2020, juli). Kerncijfers Toerisme Zeeland 2019/2020.
https://www.kenniscentrumtoerisme.nl/images/d/d7/Leaflet_Toerisme_Zeeland_2019.pdf

HZ Kenniscentrum Kusttoerisme. (2020, juli 2). Economische impact coronacrisis op Zeeuwse vrijetijdseconomie (vervolgonderzoek).
https://www.kenniscentrumtoerisme.nl/images/6/6f/Rapport_impact_corona_op_Zeeuwse_vrijetijdseconomie_%28DEF%29.pdf

NBTC Holland Marketing. (2020, 17 september). Monitor impact coronacrisis.
<https://www.nbtc.nl/nl/home/newsroom/coronavirus/feiten-cijfers/monitor-impact.htm>

NU.nl. (2020c, september 9). Cultuursector meldt relatief het grootste omzetverlies bij UWV. <https://www.nu.nl/cultuur-overig/6075962/cultuursector-meldt-relatief-het-grootste-omzetverlies-bij-uwv.html>

Omroep Zeeland. (2020a, mei 18). Bibliotheken weer open, lange rij voor uitleenbalie.
<https://www.omroepzeeland.nl/nieuws/119968/Bibliotheken-weer-open-lange-rij-voor-uitleenbalie>

Omroep Zeeland. (2020b, juni 20). Corona zorgt voor drukte aan de waterkant, want Zeeuwen gaan vissen.
<https://www.omroepzeeland.nl/nieuws/120693/Corona-zorgt-voor-drukke-aan-de-waterkant-want-Zeeuwen-gaan-vissen>

Omroep Zeeland. (2020c, juli 1). Machinefabriek Vlissingen wordt drive-inbioscoop.
<https://www.omroepzeeland.nl/nieuws/120911/Machinefabriek-Vlissingen-wordt-drive-inbioscoop>

Omroep Zeeland. (2020d, juli 28). Zeeuwen: toeristen gedragen zich onveilig.
<https://www.omroepzeeland.nl/nieuws/121464/Zeeuwen-toeristen-gedragen-zich-onveilig>

Polman, J. M. M., & Smit, A. W. (2020, 20 mei). Impact COVID-19 op Culturele sector. Provincie Zeeland.
<https://www.zeeland.nl/digitaalarchief/ib208aa43695>

Pretwerk.nl. (2020, 22 juli). Onderzoek nieuwe Waterrecreanten Zeeland. Pretwerk. <https://pretwerk.nl/actueel/onderzoek-nieuwe-waterrecreanten-zeeland/67135>

Provincie Zeeland. (2020, mei 22). Provincie wil Zeeuws stimuleringsfonds voor culturele sector. <https://www.zeeland.nl/actueel/provincie-wil-zeeuws-stimuleringsfonds-voor-culturele-sector>

PZC. (2020, 29 mei). Provincie werkt aan investeringsplan voor toerisme Zeeland. PZC. <https://www.pzc.nl/zeeuws-nieuws/provincie-werkt-aan-investeringsplan-voor-toerisme-zeeland~a98e0b8b0>

PZC. (2020, 30 mei). Het “nieuwe normaal”: een stoplicht in het museum.
<https://www.pzc.nl/walcheren/het-nieuwe-normaal-een-stoplicht-in-het-museum~a1de18e0/>

PZC. (2020, 8 juni). Zeeuwse kroegbazen willen geen politieagentje spelen; coronacoaches moeten dat veranderen. <https://www.pzc.nl/zeeuws-nieuws/zeeuwse-kroegbazen-willen-geen-politieagentje-spielen-coronacoaches-moeten-dat-veranderen~ae73d4c9/>

- PZC. (2020, 21 juni). Scholen kunnen ook dit jaar naar Film by the Sea. <https://www.pzc.nl/zeeuws-nieuws/scholen-kunnen-ook-dit-jaar-naar-film-by-the-sea~a452f9b9/>
- PZC. (2020, 22 juni). Regeling voor Zeeuwse theatertickets: kiezen tussen voucher, geld terug of vakantie. PZC. <https://www.pzc.nl/zeeuws-nieuws/regeling-voor-zeeuwse-theatertickets-kiezen-tussen-voucher-geld-terug-of-donatie~ac691cfa/>
- PZC. (2020, 22 juni). Met coronamaatregelen op het terras: De enige bon, is de rekening van de drankjes. PZC. <https://www.pzc.nl/zeeuws-nieuws/met-coronamaatregelen-op-het-terras-de-enige-bon-is-de-rekening-van-de-drankjes~a58a2ac8/>
- PZC. (2020, 23 juni). Campings in Wolphaartsdijk in de bres voor de lokale horeca: “We hebben elkaar nodig”. <https://www.pzc.nl/bevelanden/campings-in-wolphaartsdijk-in-de-bres-voor-de-lokale-horeca-we-hebben-elkaar-nodig~a05a9e8d/>
- PZC. (2020, 24 juni). Veere komt met een speciale app voor strandbezoekers. <https://www.pzc.nl/walcheren/veere-komt-met-een-speciale-app-voor-strandbezoekers~a970271a/>
- PZC. (2020, 6 juli). Vlissingen zet potje geld opzij voor als Film by the Sea tekort komt. <https://www.pzc.nl/zeeuws-nieuws/vlissingen-zet-potje-geld-opzij-voor-als-film-by-the-sea-tekort-komt~a42ca96b/>
- PZC. (2020, 7 juli). Camperverkoop in de lift: ouderen ruilen boot in en kiezen voor gemak. <https://www.pzc.nl/zeeuws-nieuws/camperverkoop-in-de-lift-ouderen-ruilen-boot-in-en-kiezen-voor-gemak~a1eb6fe9/>
- PZC. (2020, 14 juli). Coronaproof in de tuin: Theater TzT komt bij u langs deze zomer. <https://www.pzc.nl/schouwen-duiveland/coronaproof-in-de-tuin-theater-tzt-komt-bij-u-langs-deze-zomer~a93c893d/>
- PZC. (2020, 23 augustus). Recreatiesector kijkt ondanks corona tevreden terug op de zomer in Zeeland. <https://www.pzc.nl/zeeuws-nieuws/recreatiesector-kijkt-ondanks-corona-tevreden-terug-op-de-zomer-in-zeeland~a36f3696/>
- Restauratiefonds. (2020, 29 juni). Opengestelde Monumenten-Lening beschikbaar. https://www.restauratiefonds.nl/nieuws-evenementen/opengestelde-monumenten-lening-beschikbaar?position=4&list=nud-x55aJoPMibzePAD8YZysLeRWNiVGaamwZ6tYzs8&utm_source=Tripolis&utm_medium=Nieuwsbrief&utm_term=&utm_content=&utm_campaign=professionalsjuli2020
- Trends & Tourism. (z.d.). Nederlandse Vakantiemarkt 2030. <https://www.trends-tourism.nl/uploads/11/Factsheet%20%27Toekomstvisie%20Nederlands-er%20vakantiemarkt%202030%27.pdf>
- Trouw. (2020, 11 juli). Rust en natuur, dat zoeken Nederlanders deze coronazomer in eigen land. https://www.trouw.nl/nieuws/rust-en-natuur-dat-zoeken-nederlanders-deze-coronazomer-in-eigen-land~b94541f1/?utm_campaign=shared_earned&utm_medium=social&utm_source=email
- Trouw. (2020, 7 september). Boswachters: de natuur lijdt onder het corona-effect. Trouw. <https://www.trouw.nl/duurzaamheid-natuur/boswachters-de-natuur-lijdt-onder-het-corona-effect~bb74aa3a/?referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.nl%2F>
- UWV Arbeidsmarktinformatie, & van der Goorbergh, N. (2020, juni). Coronacrisis: impact op de werkgelegenheid in Zeeland. https://www.aandeslaginzeeland.nl/sites/default/files/bibliotheek/inventarisatie_personeelstekorten_en_overschotten_zeeland_15-05-2020.pdf
- UWV Arbeidsmarktinformatie, & van der Goorbergh, N. (2020, juni). Coronacrisis: impact op de werkgelegenheid in Zeeland. https://www.aandeslaginzeeland.nl/sites/default/files/bibliotheek/inventarisatie_personeelstekorten_en_overschotten_zeeland_15-05-2020.pdf
- VSF Fonds. (2020, 6 augustus). Kickstart Cultuurfonds: € 1,2 mln voor 34 theaters | VSBFonds. <https://www.vsbfonds.nl/over-vsbfonds/nieuws/kickstart-cultuurfonds-1-2-mln-voor-34-theaters>

ZKA. (z.d.). Crisis biedt kansen voor herijking toeristisch product. <https://www.zka.nl/artikelen/crisis-biedt-kansen-voor-herijking-toeristisch-product>

ZKA. (z.d.). Geografische verschillen impact Coronamaatregelen voor hotelsector. <https://www.zka.nl/artikelen/geografische-verschillen-impact-coronamaatregelen-voor-hotelsector>

Vervoer en Opslag

Centraal Bureau voor de Statistiek. (2020a, juni 11). Omzet luchtvaart bijna 14 procent lager in eerste kwartaal. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2020/24/omzet-luchtvaart-bijna-14-procent-lager-in-eerste-kwartaal>

Europoort Kringen. (2020, 20 augustus). Coronaschade in transport en logistiek valt mee. <https://www.europoortkringen.nl/coronaschade-in-transport-en-logistiek-valt-mee/>

Evofenedex. (2020, april 1). Coronavirus: Green Lanes in Europa voor grensoverschrijdend wegvervoer | evofenedex. <https://www.evofenedex.nl/kennis/actualiteiten/coronavirus-green-lanes-europa-voor-grensoverschrijdend-wegvervoer>

Evofenedex. (2020, 30 mei). Coronamonitor mei: Export stabiliseert op lage niveau april. <https://www.evofenedex.nl/kennis/actualiteiten/export-stabiliseert-op-lage-niveau-april>

Evofenedex. (2020, 2 september). Coronamonitor augustus: herstel export zet niet echt door. <https://www.evofenedex.nl/kennis/actualiteiten/corona-monitor-augustus-herstel-export-zet-niet-echt-door>

ING Economisch Bureau. (2020, september). Minder volume en flinke verschuiving in transport en logistiek. <https://www.ing.nl/zakelijk/kennis-over-de-economie/uw-sector/outlook/transport-en-logistiek.html>

Kamer van Koophandel. (2020, 9 september). Internationaal transport in coronatijd. <https://www.kvk.nl/advies-en-informatie/internationaal-ondernemen/internationaal-transport-in-coronatijd/>

Mobiliteitsalliantie. (2020, 25 juni). Uitzending gemist: webinar Mobiliteit in Transitie. <https://mobiliteitsalliantie.nl/digitaal-eventmobiliteit-in-na-de-coronacrisis/>

Nieuwsblad Transport. (2020, 31 augustus). Logistieke opleidingen weer van start met “1,5 meter” en thuisstudie. <https://www.nieuwsbladtransport.nl/logistiek/2020/08/31/logistieke-opleidingen-weer-van-start-met-15-meter-en-thuisstudie/?gclid=...>

North Sea Port. (2020, 7 juli). Corona-update: Goederenoverslag in North Sea Port daalt met ruim 11% in de eerste jaarhelft. <https://www.northseaport.com/corona-update-goederenoverslag-in-north-sea-port-daalt-met-ruim-11-in-de-eerste-jaarhelft>

NU.nl. (2020, 1 september). Historisch grote volumedaling transportsector verwacht door coronacrisis. <https://www.nu.nl/economie/6074429/historisch-grote-volumedaling-transportsector-verwacht-door-coronacrisis.html>

PropertyNL Nieuws. (2020, 29 juli). Logistieke sector herstelt sneller dan verwacht. <https://propertynl.com/Nieuws/Logistieke-sector-herstelt-snel-dan-verwacht/130781f9-77b2-49cf-9a24-48800a23a8ed>

PZC. (2020, 3 juni). Coronacrisis kost Westerscheldetunnel zeker 5 miljoen euro. <https://www.pzc.nl/zeeuws-nieuws/coronacrisis-kost-westerscheldetunnel-zeker-5-miljoen-euro~acbf3634/>

PZC. (2020, 10 juni). Voorspelling komt uit: corona raakt nu ook goederenoverslag in Vlissingen. <https://www.pzc.nl/zeeuws-nieuws/voorspelling-komt-uit-corona-raakt-nu-ook-goederenoverslag-in-vlissingen~aa158c81/>

Rotterdam Port Promotion Council. (2020, 31 augustus). Shortsea cluster ziet tekenen van herstel. <https://www.rppc.nl/shortsea-cluster-ziet-tekenen-van-herstel>

Transport en Logistiek Nederland. (2020, mei 20). Tweede steunpakket helpt transportsector niet. <https://www.tln.nl/nieuws/tweede-steunpakket-helpt-transportsector-niet/>

- Transport en Logistiek Nederland. (2020, juni 18). Gevolgen coronacrisis ongewijzigd stevig voelbaar. <https://www.tln.nl/nieuws/gevolgen-coronacrisis-ongewijzigd-stevig-voelbaar/>
- Transport en Logistiek Nederland. (2020, juni 19). Coronascherm voor in de auto mag niet. <https://www.tln.nl/nieuws/liveblog-coronavirus/>
- Transport en Logistiek Nederland. (2020, juni 26). TLN: voorkom economische schade door coronafiles. <https://www.tln.nl/nieuws/tln-voorkom-economische-schade-door-coronafiles/>
- Transport Online. (2020, maart 12). Brandbrief aan Europese Commissie: hef rijverboden tijdelijk op. <https://www.transport-online.nl/site/112851/brandbrief-aan-europese-commissie-hef-rijverboden-tijdelijk-op/>
- Transport Online. (2020, mei 27). “Kleine transportbedrijven in de kou”. <https://www.transport-online.nl/site/115443/kleine-transportbedrijven-in-de-kou/>
- Transport Online. (2020, juli 7). Vertrouwen transportondernemers daalt verder. <https://www.transport-online.nl/site/116748/vertrouwen-transportondernemers-daalt-verder/>
- TTM.nl. (2020, 22 juli). ‘Corona zorgt voor vergroting en versnelling van trends in transport’. <https://www.ttm.nl/management/bedrijfsvoering/corona-zorgt-voor-vergroting-en-versnelling-van-trends-in-transport/128336/>
- UWV Arbeidsmarktinformatie, & van der Goorbergh, N. (2020, juni). Coronacrisis: impact op de werkgelegenheid in Zeeland. https://www.aandeslaginzeeland.nl/sites/default/files/bibliotheek/inventarisatie_personeelstekorten_en_overschotten_zeeland_15-05-2020.pdf
- Vermij, H., & de Vries, K. (2020, juni). Gevolgen coronacrisis voor de binnenvaart. <https://topsectorlogistiek.nl/wptop/wp-content/uploads/2020/05/Gevolgen-coronacrisis-binnenvaart-04062020.pdf>
- Warehouse Totaal. (2020, 29 juli). Corona als katalysator voor een efficiëntere logistiek? Warehouse Totaal.

<https://www.warehouse totaal.nl/blogs/corona-als-katalysator-voor-een-efficiëntere-logistiek/>

Zorg en Welzijn

- ANP. (2020, september 4). Onderzoek FNV: veel zorgmedewerkers vrezen tweede coronagolf. ZeelandNet. <https://www.zeelandnet.nl/nieuws/onderzoek-fnv-veel-zorgmedewerkers-vrezen-tweede-coronagolf>
- EenVandaag. (2020, juni 13). Zorgmedewerkers wachten al maanden op een bonus en dat frustrert: “Voor de zoveelste keer achterin de rij”. <https://eenvandaag.avrotros.nl/item/zorgmedewerkers-wachten-al-maanden-op-een-bonus-en-dat-frustreert-voor-de-zoveelste-keer-achterin/>
- EenVandaag. (2020, augustus 19). Meerderheid wil structurele loonsverhoging zorgpersoneel, maar daar niet voor betalen. <https://eenvandaag.avrotros.nl/panels/opiniepanel/alle-uitslagen/item/meerderheid-wil-structurele-loonsverhoging-zorgpersoneel-maar-daar-niet-voor-betalen/>
- Het Parool. (2020, 22 augustus). Artsen hebben moeite met aanpak: hoelang kan alles om Covid-19 draaien? https://www.parool.nl/nederland/artsen-hebben-moeite-met-aanpak-hoelang-kan-alles-om-covid-19-draaien~b6fddbe8/?utm_campaign=shared_earned&utm_medium=social&utm_source=copylink
- Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. (2020, 30 juni). Commissie Toekomst zorg thuiswonende ouderen: ‘Bouwen, digitaliseren, samenwerken, leren van coronacrisis!’ Rijksoverheid.nl. <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2020/06/30/commissie-toekomst-zorg-thuiswonende-ouderen>
- Nederlandse Zorgautoriteit. (2020, 3 juli). NZa verlengt compensatie omzetverlies en extra kosten in langdurige zorg. <https://www.nza.nl/actueel/nieuws/2020/07/03/nza-verlengt-compensatie-omzetverlies-en-extra-kosten-in-langdurige-zorg>

- NRC. (2020, 31 augustus). 'Zorgsector heeft te weinig buffers om coronaklappen op te vangen'. <https://www.nrc.nl/nieuws/2020/08/31/zorgsector-heeft-te-weinig-buffers-om-coronaklappen-op-te-vangen-a4010408>
- NU.nl. (2020, augustus 19). Kabinet: Geen structurele loonsverhoging voor zorg door economische krimp. <https://www.nu.nl/politiek/6071789/kabinet-geen-structurele-loonsverhoging-voor-zorg-door-economische-krimp.html>
- Omroep Zeeland. (2020, maart 18). Mensen met een beperking nu allemaal thuis: "Sommige mensen worden heel boos of verdrietig". <https://www.omroepzeeland.nl/nieuws/118808/Mensen-met-een-beperking-nu-allemaal-thuis-Sommige-mensen-worden-heel-boos-of-verdrietig>
- Omroep Zeeland. (2020, maart 31). Tekort aan beschermingsmiddelen in de thuiszorg, verpleegkundigen luiden de noodklok. <https://www.omroepzeeland.nl/nieuws/118814/Tekort-aan-beschermingsmiddelen-in-de-thuiszorg-verpleegkundigen-luiden-de-noodklok>
- Omroep Zeeland. (2020, april 1). Gevraagd: mondkapjes en andere beschermingsmiddelen voor de zorg. <https://www.omroepzeeland.nl/nieuws/119097/Gevraagd-mondkapjes-en-andere-beschermingsmiddelen-voor-de-zorg>
- Omroep Zeeland. (2020, juni 10). Ziekenhuizen ontvangen weer gewone patiënten, maar zoals vroeger is het nog lang niet. <https://www.omroepzeeland.nl/nieuws/120455/Ziekenhuizen-ontvangen-weer-gewone-patienten-maar-zoals-vroeger-is-het-nog-lang-niet>
- Omroep Zeeland. (2020, juni 23). Zeeland snakt naar zorgverleners als Elke: "In crisistijd ontstaan mooie dingen". <https://www.omroepzeeland.nl/nieuws/120740/Zeeland-snakt-naar-zorgverleners-als-Elke-In-crisistijd-ontstaan-mooie-dingen>
- Omroep Zeeland. (2020, juli 7). ZorgSaam positief over coronacrisis: "We zijn er sterker uitgekomen". <https://www.omroepzeeland.nl/nieuws/121052/ZorgSaam-positief-over-coronacrisis-We-zijn-er-sterker-uitgekomen>
- PZC. (2020, 23 mei). Zorgpremie fors hoger door corona. <https://www.pzc.nl/economie/zorgpremie-fors-hoger-door-corona~aa383f47/>
- PZC. (2020, 19 juni). SER: Limiteer basispakket zorg. PZC. <https://www.pzc.nl/politiek/ser-limiteer-basispakket-zorg~a4a0a85d/>
- PZC. (2020, 7 juli). SCP verwacht grote impact coronacrisis op psychische gezondheid. <https://www.pzc.nl/dossier-coronavirus/scp-verwacht-grote-impact-coronacrisis-op-psychische-gezondheid~a3b9b098/>
- PZC. (2020, 2 september). KLM helpt personeel met carrièreswitch naar de zorg. <https://www.pzc.nl/pzc-werkt/klm-helpt-personeel-met-carriereswitch-naar-de-zorg~a0152dc5/>
- Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu. (2020, september). Kort-cyclische rapportage indirecte effecten COVID-19 op zorg en gezondheid. <https://www.rivm.nl/coronavirus-covid-19/onderzoek/indirecte-effecten-zorg-gezondheid>
- Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu. (z.d.). Onderzoek indirecte effecten COVID-19 op zorg en gezondheid. <https://www.rivm.nl/coronavirus-covid-19/onderzoek/indirecte-effecten-zorg-gezondheid>
- Sociaal en Cultureel Planbureau. (2020, juli). Verwachte gevolgen van corona voor de psychische gezondheid. <https://www.scp.nl/publicaties/publicaties/2020/07/07/verwachte-gevolgen-van-corona-voor-de-psychische-gezondheid>
- UWV Arbeidsmarktinformatie, & van der Goorbergh, N. (2020, juni). Coronacrisis: impact op de werkgelegenheid in Zeeland. https://www.aandeslaginzeeland.nl/sites/default/files/bibliotheek/inventarisatie_personeelstekorten_en_overschotten_zeeland_15-05-2020.pdf

Betrokken experts

Expertessie algemeen, 15 september

- Dick ten Voorde, directeur Economische Impuls Zeeland
- Erik de Ruijscher, voorzitter Economic Board Zeeland
- Erik van Oosten, regiomanager Zeeland bij VNO-NCW
- Wim Goudswaard, bedrijfskundig manager ADRZ
- Jos Lukasse, regiomanager Bouwend Zeeland
- Ron Flipse, directeur Bouwgroep Peters / bestuurslid Bouwend Zeeland
- Sander van der Nol, regioadviseur INretail
- Tessa Vosjan, beleidsadviseur INretail
- Frank Rothuis, directeur domein Health, Education & Wellbeing HZ University of Applied Sciences
- Kenny Meesters, specialist informatiemanagement in crisissituaties, Tilburg University

Toehoorders

- Peter van Vooren, Provincie Zeeland
- Richella Sinke, Provincie Zeeland
- Dave Caljouw, Provincie Zeeland
- Rutger Wondergem, namens samenwerkende gemeenten op de Bevelanden
- Tatiana Booi, ambtelijk coördinator Zeeuwse gemeenten
- Bea Tolboom, beleidsmedewerker gemeente Terneuzen

Expertessie vrijetijd domein, 22 september

- Wies Buysrogge, Economische Impuls Zeeland
- Monica de Vast, HISWA-Recron
- Leo van Vliet, Hotel Zeeuwse Stromen
- Henk Gravestein, Jachthaven Bruinisse
- Anne-Marie Lindhout, Klok'uus / Stichting Dagattracties Zeeland
- Co Schot, Marina Port Zélande
- Madeline Buining, beleidsmedewerker vrijetijdseconomie Provincie Zeeland
- Joyce de Visser, Stichting Mijn Liefelingsplek
- Eric van Damme, Strandcamping Groede
- Jerry Troy, Villa Magnolia

Interviews / overige input

- Ko de Regt, regiomanager Zeeland bij ZLTO
- Patricia van Damme, programmamanager ZeelandConnect
- Bijeenkomst verladingskring, met:
 - Ed Bobelyn – Dow Chemicals
 - Tom Tissink – Yara
 - Tim Borteeel – Vlaeynatie
 - Peter van Dael – Ovet
 - Jochem Jonkman – HZ
 - Jean Ruinard – North Sea Port
- Kees Brakman, directeur CTOB Transport (samenwerkingsverband van kleine en middelgrote transportbedrijven in Zeeland)
- Frans Lievense, directeur Zeeland Theaters

Bijlage 1: Werkgelegenheid naar sectoren

Sector	Aantal banen	Aandeel werkgelegenheid
Landbouw en Visserij	10.550	5,74%
Industrie	23.420	12,74%
Bouw	11.280	6,14%
Handel	31.860	17,33%
Vervoer en Opslag	9.220	5,01%
Onderwijs	9.880	5,37%
Zorg	31.390	17,07%
Totaal R&T-sector	16.130	8,77%
	143.730	78,18%
<hr/>		
Totaal aantal banen alle sectoren Zeeland	183.850	100%
Totaal aantal banen geselecteerde sectoren	143.730	78,18%
Totaal aantal banen overige sectoren	40.120	21,82%

Bron: LISA Vestigingenregister

Bijlage 2: Achtergronden economische ontwikkeling Nederland

Het CBS berekent het bbp uit de optelling van consumentenbestedingen, investeringen, overheidsaankopen en de waarde van de export minus de waarde van de import. Wat doen deze cijfers door de coronacrisis heen op Nederlands niveau?

Consumentenvertrouwen

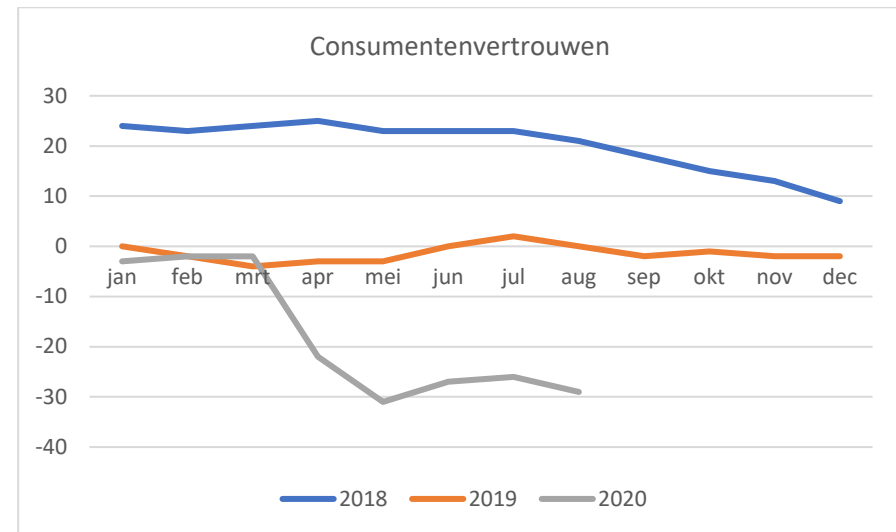
Het consumentenvertrouwen hangt nauw samen met de consumentenbestedingen. De indicator kan een waarde aannemen van -100 (iedereen antwoordt negatief) tot +100 (iedereen antwoordt positief). Bij een waarde van 0 is het aandeel pessimisten gelijk aan het aandeel optimisten (CBS). Waar tot maart 2020 het consumentenvertrouwen in NL relatief stabiel bleef, berichtte het CBS in april 2020 over de grootste daling in het consumentenvertrouwen ooit. In de daaropvolgende maanden schommelt het vertrouwen wat, maar in augustus is er opnieuw sprake van een daling in het consumentenvertrouwen. Vooral de pessimistische economische verwachtingen blijken een oorzaak voor deze daling.

Consumentenbestedingen

De daling in het consumentenvertrouwen is ook zeker te zien in de bestedingen van deze zelfde consument. In maart en april 2020 is de grootste krimp in de consumptie van huishoudens ooit gemeten. Consumenten hebben in april ruim 17% minder besteed dan in april 2019, meldt het CBS. Consumenten gaven vooral minder uit aan diensten, duurzame goederen en motorbrandstoffen. De bestedingen aan voedings- en genotmiddelen groeiden daarentegen. In de 2 maanden erna blijft de consumptie ten opzichte van 2019 dalen, maar is deze daling wel minder sterk. Dit gaat om -13% in mei en -7% in juni.

Investeringen

In de investeringen zijn in januari 2020 al de eerste dalingen zichtbaar. Waar de investeringen een stijging kenden van gemiddeld zo'n 6% in de laatste maanden van 2019 is de stijging in investeringen in de eerste 3 maanden van 2020 zo'n 1% ten opzichte van het vorige jaar. Ook de omstandigheden voor investeringen worden ongunstiger naarmate het coronavirus zich steeds verder ontwikkelt. In april en mei was het volume van de investeringen op zijn dieptepunt. Zo werden de investeringen in materiële vaste activa 10,6% kleiner dan in april 2019 en in mei was dit zelfs 18,8% ten opzichte van het vorige jaar, meldt het CBS. Dat is de grootste daling sinds het begin van de reeks. In juni was het volume van de investeringen in materiële vaste activa 5,6% kleiner dan in juni 2019, meldt het CBS.

De krimp is een stuk kleiner dan in de twee voorgaande maanden. Vooral in personenauto's, bestelauto's, vrachtwagens e.d. en vliegtuigen is minder geïnvesteerd. In gebouwen en infrastructuur is echter meer geïnvesteerd. De omstandigheden voor investeringen zijn in juli en augustus minder ongunstig dan in juni volgens de CBS Investeringsradar. Dat komt vooral doordat de jaar-op-jaarkrimp van de export kleiner was en de bezettingsgraad van de industrie toenam. Ook waren de ondernemers in de industrie minder negatief over hun orderpositie.

Goederenhandel

Het volume van de goederenexport was in juni 2,9% kleiner dan in juni 2019. De krimp is veel kleiner dan in april en mei. In juni zijn er vooral minder transportmiddelen, metaalproducten en aardolieproducten uitgevoerd. Het volume van de import was in juni 4,0% kleiner dan een jaar eerder. Ook deze krimp was veel kleiner dan die in de voorgaande twee maanden. Er werden in juni vooral minder transportmiddelen ingevoerd dan een jaar eerder.

Algemeen

Opvallend op het gebied van economie is dat de cyclus die we al eerder hebben gezien bij voorgaande crisissen zich deels herhaalt. Bij tegenslagen in de economie lopen de investeringen en bestedingen terug terwijl deze voor ondernemers zo hard nodig zijn.

De hand gaat bij velen (noodgedwongen) op de knip waardoor de economie een krimp kent. Daarnaast daalt zowel het ondernemersvertrouwen als het consumentenvertrouwen waardoor de economie in een negatieve neerwaartse spiraal raakt. Het moment van herstel is afhankelijk van de duur van de crisis en de duur van genomen maatregelen.

Opvallend is in deze specifieke crisissituatie de grote bereidheid van de overheid om steun te verlenen. Noodpakketten werden aangeboden door de Nederlandse overheid om een deel van de (economische) pijn weg te nemen bij ondernemers en huishoudens. Waar op 17 maart het eerste noodpakket voor de economie werd geïntroduceerd komen in het tweede kwartaal de eerste commentaren op deze niet eerder vertoonde vorm van steun. Hierbij is sprake van enkele kritiekpunten die de boventoon voeren. Zo lijkt er in de steunpakketten niet genoeg oog te zijn geweest voor een terugverdienmodel. Waar er op dit moment gekozen is voor het uitdelen van noodsteun zou ervoor gekozen kunnen worden dit in de toekomst anders in te richten.

Een ander veelgehoord kritiekpunt betreft de algemeenheid van de steunpakketten. Bij de totstandkoming van de steunmaatregelen is gekozen voor een algemene benadering, waarbij verschillende doelgroepen niet hebben kunnen mee profiteren en er weinig controlemogelijkheden lijken te zijn.

Ten slotte kan overwogen worden om de staatssteun meer te koppelen aan reeds bestaande opgaven. Zo zijn onderwerpen als verduurzaming en het omscholen van medewerkers actueel. Een voorbeeld is een brief van een aantal Nederlandse deskundigen waarin gesteld wordt dat het wenselijk zou zijn om eisen te stellen aan bedrijven die steun krijgen van de Nederlandse overheid. Deze deskundigen noemen bijvoorbeeld eisen op bedrijfseconomisch gebied, maar ook op vlakken als verduurzaming en sociaal ondernemerschap. Een vraagteken hierbij is in hoeverre het crisisbeleid moet worden vermengen met het behalen en bijhouden van andere politieke en maatschappelijke doelen en ontwikkelingen (Studio Erasmus Podcast, 2020).

Bijlage 3: toelichting Zeeuwse uitgangspositie

Groei economie

In december 2019, voor de coronacrisis, verwachtte het ING nog een groei van 1% voor de Zeeuwse economie. Echter, de coronacrisis raakt Zeeland bovengemiddeld hard.

Krappe arbeidsmarkt

Zeeland heeft al meerdere jaren een krappe arbeidsmarkt. Door de crisis is deze krapte afgezwakt, maar niet verdwenen. Verschillende sectoren als horeca, techniek, ICT en zorg en welzijn kampen nog steeds met een tekort aan (gekwalificeerd) arbeidspersoneel. Het lijkt dat de match tussen het onderwijs waar de skills en competenties van medewerkers van de toekomst worden gecreëerd niet voor alle sectoren even goed aansluiten op de gevraagde kennis en kunde door werkgevers. De uitdaging is om de krapte op de arbeidsmarkt aan te pakken en tegelijkertijd (langdurige) uitsluiting van groepen met een afstand tot de arbeidsmarkt te voorkomen zo stelt het UWV.

Ontgroening

Naast vergrijzing is ook de ontgroening van de Zeeuwse arbeidsmarkt een negatieve ontwikkeling, zo stelt de Commissie Structuurversterking en werkgelegenheid Zeeland (Berenschot, 2020). Veel jongeren trekken uit de provincie en de instroom van jongvolwassenen is niet voldoende om deze uitstroom op te vangen.

Opleidingen

Het aandeel laagopgeleiden nam in de afgelopen tien jaar af in Zeeland. Daarnaast nam het aantal hoogopgeleiden in Zeeland toe volgens de Commissie Structuurversterking en werkgelegenheid Zeeland. Dit is in contrast met de arbeidsvraag vanuit werkgevers. In Zeeland wordt voor bijna 80% van de vacatures beroepsniveau één of twee gevraagd. Dit zijn functies voor maximaal een lager of middelbaar opleidingsniveau.